

AHMET BEKMYRADOW

**EDEBI MIRAS—
EBEDI MIRAS**

MAKALALAR ÝYGÝNDYSY

AŞGABAT

«Türkmenistan» RNÇB

1992

Rus/kiril hatyndan latyna geçiren:

ARNE GOLI

TÜRKMENI ÖWRENIŞ MERKEZIN NEŞRI

SWEDEN. 2022

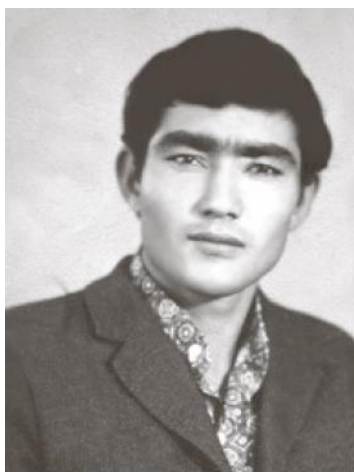
PPK M.3Tür 7

W 46

Bekmyradow A.

EDEBI MIRAS — EBEDI MIRAS:

Makalalar — A.: TÜRKMENISTAN, 1992.

2.08.1950—13.08.1990

Merhum edebiyatçy alym A. Bekmyradowyň makalalar ýygyndysynda türkmen edebiyatynyň müň ýyldan-da geçýän ösüş ýoluna syýahat edilýär. Awtor geçmişiň heniz atlary belli bolmadyk şahyrlarynyň döredijilik ykbalyny uşrlaýar, eserleriň ideýa-çeperçilik özboluşlylygyny aýan etmäge çalyşýar. Ýygynnda, edebi dostluga bagyşlanan makalalaryň hem ençemesi girizilipdir.

1.ÇWY 5-8320-0665-8 1

BBK 83.3 Tür 7

© A. Bekmyradow, 1992

AWTORDAN

Kitaplaryň hem öz döreýiş taryhy olýar. Okyjylaryň elindäki kitap hem bir döwlet! geňşden soň dünýä indi. Bir gezek ýaşuly edebiyaty, filologiya ylmlarynyň kandidaty **Baba Weliýew** «Edebiýatyň dürli meselelerinden gazet-žurnallarda ep-esli makala çap etdirdiň. Şolary özbaşdak kitap häýsetlenädýär! Olaryň hemmesini bir kitaba sal diýsek bolamok. Ynha, soňky wagtlarda okyjylaryň edbi mirasa bolan höwesini has artdy. Şonuň üçin edeb mirasymyz hakynda ýazan makalalaryňy belli bir tertibe salyp, özbaşdak kitap edäýseň-ä kem bolmazdy» diýdi. Ýerlikli geňşiň täsiri hem üýtgeşik bolar ekeni. Görüp otursam ýaşy iki müň ýyla ýeteňkirlýän edebiyatymyzyň dürli meselelerinden ýazan makalalarym bir kitaplyk boluberipdir. Olary bir ýere jemledim, kö- püsiniň täzeden syntgysyny ýetirdim. Şeýdip hem şu kitap emele geldi.

Ozaly bilen ýygynyň käbir aýratynlyklary barada aýdaýyn. Zamanamyznyň uly söz ssady **Çingiz Aýtmatow** «Meýiň küşt oýnap bilýän admlara gözüm gidýär. Olar tagtanyň üstünde talantli! hudožnikleriň, sazandalaryň, artistleriň derejesine göterilýär, estetiki gозellik döredýär. Küşt döwüniýedil ajaýyp surat ýa-da teatr spektakly ýaly tomaşa edip bolýar. Men öz halkymyň köp ogullarynyň küşt oýnap bilýänligine çäksiz begenýärim» dýýip ýazypdy. Edil şonuň ýaly, geçmiş zamanlarda biziň halkymyzyň arasyndan hem mertebesine guwanyp oturmaly küşt ägirtleri çykypdyr. Olar hem şahyr, hem küştçi Olupdyr. Biz kitaba geçmişde ýaşan meşhur küştçi — şahyrlarymyz hakyndaky makalalaryň hem birnäçsini girizdik. Galyberse-de, şahyryň ýaşan döwri bilen bagly ýaly bolup görünýän käbir meseleler geljekde öwrenip, ony tanap hem oňa dogry düşünişip bolýar diýen düşüňje bar. Şonuň üçin hem köp makalalarda diňe edebi gürrüň edilmän, eýsem şol şahyrlaryň ýaşan döwrüniň taryhy, ruhy-medeni durmuşy hakynda hem has jikme-jik pikir ýöretmeli bolýar. Şeýle diýmek bilen şol makalalarda diňe edebiyatymyzyň däl, eýsem medeniýetimiziň taryhyna-da belli bir derejede deglip geçilýändigini öňünden aýdasymyz gelýär.

“Ýazgujy ýazganda unutan bolur, Okujy okuganda tuzetgen bolur.”

Bu setirler beýik Pyragynyň pederi Döwletmämmet Azadynyň ýürek owazy. Biz juda jaýdar aýdylan bu setirleri ýöne ýere getirmedik. Sebäbi ýygynyň makalalaryň köpüsünde heniz durmuş ýollary, döredijilik ykballary az öwrenilen söz senetkärleri dogrusynda gürrüň berilýär. Ýa bolmasa belli-belli edebi döwrüň döredijilik aýratynlyklary barada pikir öwürmäge synanyşyk edilýär. Şeýle halatda şahyryň aýdyşy ýaly, unudylan zatlaryň bolmagy kanuny ýagdaý. Şonuň ýaly-da, makalalar galapyn jedelleşmek, pikir alyşmak häsiýetinde ýazylypdyr. Olarda dürli hili ylmy çaklamalaryň orta atylýan halatlary-da seýrek däl. Şol sebäbe görä hem biz ol ýa-da beýleki jedelli meseleler baradaky pikirlerimiz gutarnykly diýen düşüňjeden daşda. Häzir doly çözülmek ýaly bolup görünýän käbir meseleler

geljekde kitabyň awtory, beýleki alymlar tarapyndan aýdyňlaşdyrylar, has düýpli barlaglardan soň subut ediler, belki-de, olar täze-täze ylmy netijelere sebäp bolar diýen umydymyz bar. Sebäbi halk arasynda «*Jedelden hakykat dünýä inýär*» diýlip ýöne ýere aýdylmaýar.

GADYMY KYSSALAR-MÜDIMI KYSSALAR

ÝENE-DE GORKUT ATA DESSANLARY HAKDA

Marksizm-Leninizm klassyklary gahrymançylykly eposa halkyň ruhy medeniýetiniň esasy bölegi diýip baha berýär. Ony milli hazyna hasap edýär. Ýagdaý türkmen gahrymançylykly eposy babatynda-da şeýle. Halkymyzyň gahrymançylykly eposynyň gadymyýetiň çuňluklaryňdan gaýdýan özboluşly ösüş ýoly bar. Ýöne biz heniz türkmen eposy diýilse, «Göroglyny» göz öňüne tutýarys. Epos žanryny öwreniji alymlar bolsa, onuň mazmuny hem tebigaty boýunça esasan üç görnüşe bölünýändigini belleýärler. Biziň «Göroglymyz» feodalizm döwrüniň eposyna girýär. Mundan başga-da, eposyň ýene-de iki sany — gadymy hem klassyky — görnüşi bar. Eýsem, biziň halkymyz özüniň şeýle uzak taryhynda eposyň bu hili görnüşlerini döredip bilmedimikä? Ýok, döredipdir. Biziň berk ynanjymyza görä, türkmen eposynyň gadymy görnüşi «Oguznama» bolsa, klassyky görnüşi «Gokrkut Atanyň kitaby» eposy. Haýp ýeri, biz özümize ýazuw ýoly bilen gelip ýeten bu eposlarymyzy gözden salýarys. Olary biri-biri bilen baglanyşdyryp ymykly öwrenip bilemizok. Şeýdip, türkmen gahrymançylykly eposynyň ösüş ýoly üzlem-saplam häsiýetde öwrenilip gelinýär.

Dogrusyny aýtsak, türkmen edebiýaty öwrenijileriniň ýaşuly nesli «Gorkut Atanyň kitaby» öwrenmäge hem jemagata ýetirmäge yhlasly ýanyşypdyr. Baryp kyrkynjy ýyllarda Ahmet Ahundow-Gürgenli, Mäti Kösäýew, Baýmuhammet Garryýew ýaly edebiyatçylarymyz eposy öwrenmäge başlapdyr. Olar kitaby halk köpçüligine ýetirmegiň aladasyny edipdir. Hut olaryň tagallasy bilen 1945-nji ýylda eposyň on boýy kem-käs gysgaldylyp «Sowet edebiýaty» žurnalynda çap edilipdir. 1950-nji ýylda bolsa eposyň M. Kösäýew hem B. Garryýew tarapyndan taýýarlanan bitewi nusgasy Aşgabatda aýratyn kitap edýalip çykarylypdyr. Emma kitap köpçüligine ýetmän galypdyr. Sebäbi şol ýyl epos gödek ýalňyşlygyň gurbany edilipdir. Ýöne bu ýalňyşlyk sowet alymlary taralyndan basym düzedildi. Belli sowet alymlary akademikler W. M. Jirmunskiý, A. N. Kononow dagylar bu ugurdan köp iş etdiler. Olar 1962-nji ýylda oguz-türkmen eposynyň akademik W. W. Bartold tarapyndan rus diline edilen terjimesini köpçüligine ýetirdiler. Epos dogrusynda saldamly işler ýazdylar. Soň bu epos azerbaýjan hem gazak dillerinde birnäçe gezek kitap edilip çykaryldy. Epos barada üç sany doktorlyk dissertasiýasy ýazyldy. ýöne şeýle bolsa-da, käbir sebäplere görä köp wagtlap türkmen alymlary üçin eposa barýan ýol ýapyk durdy. Her hal soňky ýyllarda şol ýol açyldy. Belli rus alymlary W. W. Bartold, Ý. E. Bertels, A. N. Samoýlowiç, A. Ý. Ýakubowskiý, A. G. Tumanskiý dagy tarapyndan türkmen edebiýatynyň gymmatly ýadygärligi diýlip baha berlen eposy biziň alymlarymyz täzedan öwrenmäge, neşir etmäge girişdiler.

Indi biziň alymlarymyzyň önünde eposyň türkmen edebiýatynyň taryhynda tutýan ornuny aýan etmek, onuň halkymyzyň taryhy, ruhy-etnografik durmuşy bilen baglanyşygyny, ilimiziň taryhyny öwrenmekdäki ähmiýetini ýüze çykarmak wezipesi durýar. Şu ýerde şeýle bir ýagdaýy belläsimiz gelýär. Şu setirleriň awtoryna sowet hem türk alymlarynyň 1988-nji -ýylda Bakuwda geçen maslahatyna gatnaşmak miýesser etdi. Maslahat gönüden-göni «Gorkut atanyň kitaby» eposyna bagyşlandy. Onda eposyň dili barada köp gürrüň edildi. Maslahata gatnaşan azerbaýjan hem türk alymlary eposyň diliniň has gadymydygyny bellediler. Ondaky köp sözleriň ulanyşdan galandygyny, olaryň käbiriniň manysyny anyklamagyň hem mümkin däldigini aýtdylar. «Muňa «argyş», «siňir», «oýluk», «duşak», «erişmek» ýaly sözleri mysal getirdiler.

Emma bu sözler bolsa häzirki zaman türkmen dilinde hem işjeň ulanylýar. Şeýle diýmek bilen biz başga zady aýtjak bolýarys. Eger türkmen dilçi alymlary eposyň dilini ymykly öwrenseler, iň esasysy hem onuň düşündirişli sözlügni düzseler, onda olar Gorkut-şynaslyk ylmyna mynasyp goşant goşup bilerler. Şuňa meňeýeş ikinji bir ýagdaý. Baryp kyrkynjy ýyllarda meşhur taryhçy **A. Ý. Ýakubowskiý** «Kitaby Gorkut hem onuň irki orta asyr türkmen jemgyýetini öwrenmekdäki ähmiýeti» diýen tutumly işini ýazypdy. Türkmen taryhçylarynyň hem bu belli alymyň asyly başlangyjyny dowam etdirmegi gerek. Bir söz bilen aýtsaň, eposyň ideýa-çeperçilik meýdanynda biziň taryhçylarymyza-da, etnograflarymyza-da, filosoflarymyza-da, dilçilerimize-de ýeterlik iş bar. Ýagdaý bizden bu gadymy eposymyzy kompleksleýin öwrenmegý talap edýär.

Häzirki wagta çenli «Gorkut atanyň kitabynyň» iki sany golýazmasyny ele salmak başardypdyr. Olaryň ilkinjisi Drezdende saklanýap nusga bolup, onda 12 sany hekaýat, eposyň özünde atlandyrylyşy ýaly «boý» bar. Ol 1585-nji ýylda göçürilipdir. Ikinji golýazmany italýan alymy E. Rossi Watikandan tapypdyr, Onda iki sene – 1591-nji hem 1615–1616-njy ýyllar görkezilipdir. Özi-de onda alty boý bar. Biz bu ýazgymyzda eposyň özi barada köp gürrüň etmekçý däl. Bu ýerde eposyň döreýiş taryhy, onuň döredilen döwri hem ýeri, žanrlyk özboluşlylygy, Gorkut atanyň şahsyýeti, eposyň halkymyzyň arasyndaky meş- hurlygy ýaly .meoedelere köp agram salmakçy. Iň esasysy bolsa, eposyň golýazmalaryna girmedik hekaýatlar –boýlar hem bar. Olaryň eposyň tebigatyny, taryhyny öwrenmekde juda uly ähmeti bar. Emma olar okyjylara elýeterli däl. Şonuň üçin hem bu ýerde şol hekaýatlar barada has towerekleýin maglumat bersek dogry bolardy.

Ozaly bilen «Gorkut Atanyň kitabynyň» döredilen döwri hem ýeri hakynda Onuň drezdenden tapylan golýazmasy şeýle başlanýar: «Rýosul-aleýh-essalam (Bu ýerde Muhammet pygamber göz önünde tutulýar – A. B.) zamanyna ýakyn, Baýat boýundan Gorkut Ata diýerler bir är gopdy. Ol kişi Oguzyň tamam bilijisi idi. Ne diýr ise olur idi. Gaýypdan dürli habarlar söýlär idi... Gorkut Ata aýtdy: «Ahyr zamanda hanlyk geri (ene) kaýyga (Kaýy oguz-türkmenleriň 24 kabylasynyň biri –

A. B.) dege, kimesne (hiç kim) ellerinden almyýa, ahyr zaman olup, kyýamat gopynça. Bu diýdigi Osman neslidir».

Akademik W. W. Bartold Gorkut atanyň «Bu diýdigi Osman neslidir» diýen sözlerine aýratyn üns berdi. Ol esasy özenini Kaýy taýpasy dü- züp, Kiçi Aziýada döwrän Osman imperiýasynyň dowam eden döwründe, XIV—XV asyrlarda bu epos düzülen bolsa gerek diýen pikiri öňe sürdi. Eposyň wakalaryny Akgoýunly türkmenleriň taryhy bilen baglanyş- dyrdy. Soň «Gorkut Atanyň kitabynyň» döredilen döwri, onda beýan edilýän wakalar barada pikir ýöreden alymlar hem bu garaýyşdan juda bir daşlaşyp bilmediler. Epos Kiçi Aziýada hem Kawkazda döredilendir diýen pikiri galdanyp geldiler.

Ýöne biziň pikirimizçe, bu ýerde anyklanmaly ýagdaýlar bar. Birinjiden, hut eposyň özünde Gorkut Atanyň «resul-aleýh-essalamyň», ýagny, 632-nji ýylda ýogalan Muhammet pygamberiň döwrüne ýakyn zamanda ýaşandygy aýdylyr. Bu ýerde awtoryň ýaşan döwri bilen eposyň döredilen wagty birn-birine bap gelenok. Ikinjiden, Drezden golýazmasynyň Osman imperiýasy döwründe göçürilen bolmagy ähtimal. Emma bu ýerde göçüriji kitabyň osmanlylar döwründe ýazylandygyny aýdanok, tersine,-Osmanyň kaýy kabylyasyna degiş- lidigini ýaňzytmak isleýär. Üçünjiden, eposyň özboluşly bir tarapy bar. Onda personažlaryň haýsy oguz- türkmen taýpasyna degişlidigi ýörite görkezilýär. Emma kaýy taýpasynyň ady diňe şu ýerde ýatlanmak bilen çäklenilýär. Eposda bu kowumdan çykan gahrymanlar bilen bagly wakalar beýan edilmändir. Bizin çakymyzça, Osmanyň kaýy taýpasyna degişlidigi baradaky bu pikir eposa göçüriji tarapyndan soň giri- zilipdir. Başgaça aýtsak, göçüriji Gorkut Atanyň oguzlarda mundan beýläk hökümdarlyk kaýylardan bolan adamlaryň eline geçer diýen weliligine baglan, öz ýaşan döwletiniň düýbünü tutan Osman Ärtogrulyň (1259—1324-nji ýyllarda ýaşan) hem kaýylardan çy- kandygyny aýdyp goýberipdir. Biziň yzda bu meselä täzedan dolanmak niýetimiz bar.

Eposyň tebigatyny, onda beýan edilen wakalary, adam hem ýer-ýurt atlaryny içgin yzarlasaň, onuň ilki başda Orta Aziýada döredilendigine göz ýetirýärsiň. Biziň pikirimizçe, epos ilki şu ýerde düzlüp, onuň gadymky golýazmasynyň esasynda hem öňde ýatlan golýazmalarymyz, üstüne käbir ýerli zatlar goşulyp, täzedan göçürilipdir. Bu pikirimizi ozaly bilen eposyň atlandyrylyşy tassyk edýär. Drezden golýazmasy «Kitaby-dädem Gorkut ala lisany taýyfai oguzan», ýagny, «Dädem Gorkudyň oguz taýpalarynyň dilinde ýazylan kitaby» diýlip atlandyrylypdyr. Emma Osman imperiýasy döwründe Kiçi Aziýada, Kawkazda «oguz dili» diýlen adalga asla ulanylmadyr. Nowaýynyň berýän maglumatyna görä, bu etraplarda ýaşan oguz taýpalarynyň diline şol wagtlar «rumy-türkmeni dil» diýlipdir. Umuman, «oguz dili» diýlen adalga XII asyra çenli ýörgünli bolupdyr. Sebäbi şondan soňky asyrlarda ol «türkmen dili», kä halatda «seljuk-türkmen dili» diýlip ýöredilip başlapdyr. Görşümüz ýaly, «Gorkut Atanyň kitabý» has irki zamanlarda, dilimiziň heniz «oguz dili» diýlip atlandyrylýan döwründe döredilipdir. Bu bolsa, oguzlaryň şindi Orta

Aziýada ýaşan, olaryň XI asyrda Kiçi Aziýa, Kawkaza aralaşan wagtyndan has ozalky döwürleri bolýar.

Eposyň aslynyň nirede döredýlendigi onda beýan edilýän wakalarda has gowy görünýär. Onuň her boýunda ilki bilen **Içoguzlaryň** hem **Daşoguzlaryň** ady tutulýar. Şondan soň oguz-türkmenleriň bu gadymky taýpa birleşiklerinden çykan gahrymanlaryň hereketleri beýan edilýär. Taryhy maglumatlara görä, irkn-orta asyrlarda Içoguz birleşigi Syrderýa boýlarynda, Aral kölüniň ýakalarynda, Daşoguz birleşigi hem Müňgyslak, Balkan, Daşhowuz (ýeri gelende aýtsak, Daşhowuz sözi hem şu Daş oguz birleşiginiň adyndan gelip çykypdyr. Birleşigiň adynyň «daş» hem «oguz» sözlerinden emele gelendigini görnüp dur. Mahmyt Kaşgarly oguzlaryň dilinde çekimli sözleriň öňünden «h» sesini artdyrmak kadasynyň bolandygyny belläpdir. Şu kada esasynda oguz sözünüň öňünden «h» sesi artdyrylyp, (Daşoguz – Daşhoguz – Daşhowuz görnüşine geçipdir) töwereklerinde ýaşapdyr. Emma taryhy çeşmeler oguz-türkmenleriň bu iki taýpa birleşiginiň Kiçi Aziýada, Kawkazda ýaşandygy barada hiç zat syzdyranok. Eposyň baş gahrymany Salyr Gazaň Kitapdaky Içoguzlaryň baştutany hökmünde çykyş edýär. Oňa eposda «Türküstanýň diregi, Amyt soýunyň aslany, Garajygyň gaplaňy» diýlip häsiýetlendirme berilýär. Bu ýerde üç sany geografiki at gelýär. Gadym döwürlerde «Türküstan» diýlip Syrderýadan tä Hytaýa çenli aralyga aýdylypdyr. **Amyt bolsa Amyderýanyň gadymky goşandy bolupdyr. Garajyk şäheri Syrderýanyň boýunda ýerleşen gadymy oguz şäheri ekeni. Soň oňa Farap diýlipdir,** Görnüşi ýaly, diňe şu faktlaryň özi hem eposyň baş gahrymanynyň nirelerde hereket edendigini aýdyp dur. Umuman, eposdan Içoguzlaryň hem Daşoguzlaryň ýaşan ýerlerine degişli ýer-ýurt atlarynyň köp sanly- syny tapsa bolýar. Elbetde, eposyň ilki dörän ýerini hem döwrüni has dykgatly öwrenmek geljegiň işi, ýöne şularyň özünden hem eposyň awtory Gorkut Atanyň şahsyýetini, onuň ýaşan döwrüni, ýerini nirelerden gözlemelidigini bilse bolýar. Onuň şahsyýetini dikeltmekde irki zamanlarda Orta Aziýada ýaşan oguzlaryň taryhy has ygtybarly faktlary berýär.

Gorkut Ata barada **Nowaýy** bize gymmatly bir maglumat galdyrypdyr. Ol 1495-nji ýylda ýazan «Nesaim ul muhabbet **نسایم/ نسایم ال محبت**» diýen işinde şeýle belleýär: **«GORKUT ATA – türki halaýygyň arasynda şöhraty juda artykdyr, şöhrata mynasypdyr hem Meşhurlygy şeýledir: özünden näçe ýyl oň bolan, özünden näçe ýyl soň boljak zatlary bilipdir. Köp-köp pähimli öwüt-nesihatlary bardyr»** Eposyň özüde hem Gorkut Ata şeýle sypatlar bilen çykyş edýär. Nowaýynyň bu häsiýetlendirmesi eposda Gorkut Ata: «Ol kişi Oguzyň tamam bilijisi idi. Ne diýse olur idi» diýip berilýän häsiýetlendirmä doly gabat gelýär. Görşümüz ýaly, eposyň Kiçi Aziýada, Kawkazda göçürilen diýlip hasaplanýan golýazmalarynyň ýazylmazlygyndan **bir asyr töweregi oň** hem Gorkut Atanyň Orta Aziýada mertebesi ýokary bolupdyr. Onuň eseriniň hut şu ýerlerde hem ýörgüni bolandygyna şübhe galmaýar. Gorkut Ata bardda, ylaýta-da XVI asyr türkmen taryhçysy **Salyr Baba Gulaly ogly** diýseň gymmatly maglumatlary ýazyp gidipdir. Onuň «Oguznama» eserinden Gorkut Atanyň şahsyýeti, ömri hem döwri dogrusynda täze faktlary

tapýarys. Özi-de, Salyr Babanyň berýän maglumatlary eposda ýok. Onuň «Oguznamasy» hem eposyň önde görkezilen golýazmalaryndan has ir döredilipdir. Awtor eserini 1555–1556-njy ýyllarda Nusayda tamamlapdyr. Bellemeli ýeri, Salyr Babanyň öz eli bilen ýazan golýazmasy bize gelip ýetipdir. Golýazma Türkmenistanyň YA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň Golýazmalar fondunyň 526-njy bukjasynda saklanylýar. Häzirki wagta çenli türkmen edebiyaty öwreniş ylmynda Salyr Babanyň bu eseri barada agyz dolduryp aýdar ýaly iş edilmändigine görä, şu ýerde ýüz ugruna eseriň ideýa-çeperçilik aýratynlyklary dogrusynda hem pikir ýöretsek kem bolmasa gerek, Edil şonuň ýaly-da, biz ýönekeý okyjylara-da düşnükli bolar ýaly, köne kitaby stilde ýazylan bu eserden getirilýän mysallary häzirki zaman türkmen diline ýakynlaşdyryp bermegi makul gördük.

Biz ozaly bilen bu eseriň nähili žanrda ýazylandygy barada gürrüň etmekçi bolýarys. Orta asyrlarda pars hem türki dillerdäki edebiyatda **nama** žanry ýüze çykypdyr hem ýörgünli žanrlaryň birine öwrülipdir. Bu žanr ideýa-mazmuny boýunça, esasan, aşakdaky ýaly toparlara bölünipdir: çeper, çeper-taryhy, taryhy-syýasy, memuar-taryhy hem liriki ýa-da liro-epiki häsiýetli şahyrana namalar. Özüniň häsiýeti boýunça Salyr Babanyň «Oguznamasy» nama žanrynyň çeper-taryhy görnüşine laýyk gelýär. Edil şonuň ýaly-da, onuň eseri köp planlylygy, masştablylygy bilen tapawutlanýar. Kompoziñion gurluşy boýunça eseri, esasan, aşakdaky ýaly dört sany topara bölmek mümkin:

1. Oguz han hem parasatly goja **Buşy hoja** hakyndaky hekaýat.
2. **Erki han** hem onuň maslahatçysy Gorkut Ata hakyndaky hekaýat.
3. **Bugra han** hem onuň ogly **Kury tegin** hakyndaky hekaýat.
4. Ilkinji Seljuk hökümdarlary hakyndaky hekaýat.

Önde eposdan getirilen sözlerden çen tutsad, Gorkut Ata Muhammet pygamberiň zamanyna ýakyn döwürde ýaşapdyr. Gyzykly ýeri, Salyr Babanyň «Oguznamasynda» hem onuň ýaşan wagty diýlip, ine, şol döwür görkezilýär. Awtor oguzlaryň Ala atly, samyr donly **Kaý Ynal** han diýip atlandyrylan hökümdary hakynda söze başlap, soň şeýle ýazýar: «**Bu patyşa döwründe hezreti Muhammet Mustafa peýda bolupdyr we ol (Kaý Ynal han) Gorkudy onuň hyzmatyna iberip, Merwde (Maryda) musulmanlygy kabul etdi. Ol (Gorkut) uly akylدار hem dana adamdy we köp keramatlaryň eýesidi. Bu rowaýaty gürrüň berýän adam (ýagny, Salyr Baba) aýdýar: onuň ömri iki ýüz togsan bäs ýyla barabar bolupdyr. Köp ýagşy sözleri diýipdir we keramatlar görkezipdir. Onuň (Gorkudyň) rowaýatlary köpdür we olar aýratyn ýerde getiriljekdir».**

Salyr Babanyň Gorkut Ata barada berýän bu maglumatlary eposda aýdylýan maglumatlar bilen bir perdeden gopýar. Edil eposdaky ýaly bu ýerde-de Gorkut Atanyň Muhammet pygamberiň zamanyna ýakyn döwürde ýaşandygy nygtalyp;

onuň oguzlaryň Baýat taýpasyndan çykandygy bellenýär. Salyr Baba **Gorkut Atanyň kakasynyň adyny Gara hoja** diýip görkezýär. Emma eposyň golýazmalarında Gara hojanyň ady duş gelmeýär. Salyr Baba hem bu ýerde Gorkut Atanyň eposda özüne berilýän häsiýetlendirmeleri berýär.

Salyr Babanyň eserinde Gorkut Ata hakyndaky hekaýat ýokarda sitirlened sözler bilen başlanýar. Şondan soň awtor Ala atly, samyr doýly Kaý Ynal hanyň köp wagtlaý hökümdarlyk edendigini belleýär. Onuň aýaly göwreli wagty dünýäden ötüp, perzent ýüzüni görmän gidendipini aýdýar. Eserde beýan edilşiine görä, Ala atly, samyr donly Kaý Ynal han ölmezinden öňinçä ähli guşlaryň dilini ýolduryp, bir halta salyp goýýar. Eger ogly bolsa, şol dilleri oňa iýdirmegi wesýet edýär. Ala atly, samyr donly Kaý Ynal han aradan çykandan soň, onuň zyznda ogly bolýar. Oguz halky üýşüp, Gorkut Atadan täze bolan çaga bir gowy at dakyp bermegi sorayar. Gorkut Ata çaga **Tuman** diýip at berýär. Tuman heniz kiçijikkä oňa kakasynyň halta salyp, ýygnap goýan guş dillerini ezip iýdirýärler. Şunuň netijesinde hem onda ähli guşlaryň diline düşünmek ukyby peýda bolýar. Biziň pikirimizçe, eserde şeýle detalyň işledilmegi ýöne ýerden däl. Sebäbi «Oguznama» sýžetiniň ähli nusgalarynda diýen ýaly Oguz hanyň alty oglunyň hersine bürgütler maşgalasyndan bolan bir guşuň **O N G O N** edilýp berlendigi aýdylýar. Salyr Babanyň ýazmagyna görä, «ongon» gadymy adamlaryň totem hökmünde uýan guşuny aňladypdyr. Köp sanly türkmen erteklerinde gahrymanlaryň guşlar bilen gürleşip, olar bilen düşünişip hereket etmegi ýörgünli döp. Guşlar hemişe erteki gahrymanlarynyň ýakyn kömekçisi hem maslahatçysy bolup çykyş edýär. Gadymy mifologiyadaky totemiki obrazlar soň-soňlar haýwanlar hakyndaky ertekleriň döremeginde uly rol oýnapdyr. Biz bu ýerde hem şeýle ýagdaýy görýäris. Gadymy ata-babalarymyzyň guşlar hakyndaky totemiki ynanjy ilki oguznama sýžetinde işlenip, soň ol haýwanlar hakyndaky türkmen ertekleriniň döremegine gatnaşypdyr.

Salyr Baba Tuman han dünýä ineninden soňky wakalary şeýle beýan edýär: Ala atly, samyr donly Kaý Ynal han ölüp, eýesiz galan oguz halky bir ýere üýşüp maslahat geçirýär. Olar: «Tuman han heniz ýaş. Halkyň ykbalyny kime ynanmaly? Bize maslahat ber!» diýip, Gorkut Ata ýüz tutýar. Gorkut Ata mähelläniň öňüne çykyp, Tuman han kemala gelýänçä, edermenlikde, akyllylykda, jomartlykda ýakasyny tanadan Erki diýen birini wagtlaýyn patyşa saýlamagy maslahat berýär. Jemagat Gorkut Atanyň maslahatyny makul görýär. Erki han patyşa bolýar. Ol dokuz ýyllap hökümdarlyk edýär. Tuman ýigit çykýar. Bir gün Erkiniň ýanyna baryp, kakasynyň tagtyny gaýtaryp bermegi ondan talap edýär. Erki han onuň sözüni diňläp, dessine raýatlaryny çagyryp, toý dabarasyna başlaýar. Gorkut Atanyň zyzndan ýörite çakylykçy iberýär. Gorkut Ata toýa gelip, beýemçilik edýär. Beglere şerap süzüp berýär. Toý arasynda hem Tuman hany bir çete çykaryp, şeýle diýýär: «Erki han köp söwgişler etdi. Özüni adalatly hökümdar hökmünde görkezdi. Iň gowusy onuň gyzyna öýlen. Şeýle etseň Erki hanyň senden göwni biter. Ahyr soňunda täç bilen tagt hem seniň özüňe galar». Tuman han Gorkut Atanyň bu parasatly maslahatyny kabul edýär. Erki hanyň gyzyny alýar. Netijede, toý dabarasy täzedan tutulýar.

Edil eposdaky ýaly, bu ýerde hem Gorkut Ata oguzlaryň baş aksakgaly hökmünde çykyş edýär. Eposda oňa degişli edilýän häsiýetler Salyr Babanyň beýan edýän hekaýatynda-da bar. Mysal üçin, eposda halk bähbitli uly işlere Gorkut Atanyň maslahaty bilen başlanýar. Bu ýerde hem ýagdaý şoňa meňzeş. Oguz halky onuň maslahaty bilen Erki hany wagtlaýyn patyşa saýlaýar. Eposda täze bolan çagalara at dakmak Gorkut Atanyň paýyna düşýär. Ol Salyr Babanyň eserinde-de şeýle edýär. Eposda Gorkut Ata nika toýlaryny ýola goýýar. Bu ýerde hem Tuman han onuň nesihaty bilen Erki hanyň gyzyna öýlenýär. Eposda uly dabara geçirilse ýa-da tutumly iş başlansa, ilki bilen İçoguz hem Daşoguz begleri çagyrylyp getirilýär. Salyr Babanyň eserinde bolsa şeýle dabaralara Sag ganat hem Sol ganat begleri çagyrylýar. Biz bu ýerde-de eposyn gürrüni edilýän epizodynyň başga at bilen beýan edil- ýändigini görýäris. Salyr Babanyň Sag ganat diýýäni İçoguzlary, Sol ganat diýýäni hem Daşoguzlary aňladyp gelýär. Salyr Baba eposyň özünde gelýän «Sag-da oturan, sag begler, solda oturan sol begler» aňlatmasyny eseri üçin has amatly görüpdir. Eposda her personažyň oguzlaryň haýsy taýpasyndandygy aýratyn görkezilýär. Gürrüni edilýän hekaýatda hem bu däbe eýerilýär.

Salyr Baba Erkin hanyň toý dabarasy barada gürrüň edip barşyna şeýle epizody getirýär: «Gorkut. şerap süzüp ýörkä bir garry möjek uwap başlady. Tuman han ähli jandarlaryň diline düşünýärdi. Ol möjegiň sesine gulak saldy. Möjek aýdýar:

— Wah, men indi garradym! Ylgap ýetip bilemok. ýetsem tutup bilemok, tutsam parçalap bilemok!

Ol möjek sözünü tüketdi. Şol wagt üç sany ýaş möjek oňa jogap gaýtaryp, şeýle diýdi:

— Eger sen garrap, eliňden hiç zat gelmeýän bolsa, biziň elimizden gelýär. Özi ýaş bolup, garrylara hemaýat etmeýän bolsa, ondan derek ýokdur. Bu gije ýel turup, ýagyş ýagyp, howa garaňky bolar. Toýa getirilen goýunlaryň guýruklaryny hem garynlaryny ýyrtyp, saňa be- reris. Tä doýýançaň iýersiň!

Şol ýerde Garabarak diýen bir köpek bardy. Ol möjekdere garap şeýle diýdi:

— Eger patyşa maňa bir ýylyjak guýruk berse, sizi goýunlaryň golaýyna getirmerin!

Tuman han köpegiň bu sözlerini eşidip, bir guýrugy alyp onuň öňüne taşlady. Daş-töwerekdäkiler Tuman handan munuň sebäbini soranda, olara şeýle jogap berdi:

— Goý, Erki han bilen meniň aramda göwün-kine bolmasyn! Şonuň üçmn sadakanyň öňüni ite bermek gerek. Şeýle etsek, aramyzdan dawa aýrylyp gider!

Ondan soň aşlaryny içip ýatdylar. Ýarygije Tuman han oýanyp, ýanyndakylara:

— Görüň hany, daşarda harasat barmy ýa-da ýok? — Diýdi. Olar çykyp seretdiler. Görseler, howa juda garaňky. Ýagyş ýagyp, ýel turýar. Ýagdaýy Tuman hana gelip aýtdylar. Tuman han möjekleriň sözünüň çyndygyna göz ýetirdi. Daň atyp, howa ýagtyldy. Ertesi köpegi öz yerinden tapmadylar. Üç ýüz adamy onuň gözlegine iberdi. Görseler, gije goýunlar ürküp gidipdir. Möjekler olary parçalajak bolupdyr.

Emma Garabarak ol möjekler bilen urşup, goýunlary aman saklapdyr». Şundan soň Tuman han köpegiň öz sözüne ygrarlydygyna göz ýetirýär. Ýanyna adamlaryny alyp, ýaňky möjekleriň üstüne gidýär. Baryp, olary öldürip gaýdýar.

Biz bu ýerde totemiki mifiň esasynda döredilen özboluşly bir erteki bilen ýüzbe-ýüz bolýarys. Ol şol bir wagtyň özünde Salyr Babanyň öz taryhy mazmunly eserini çeperçilik taýdan işlemäge çalşandygyny görkezýän delilleriň biri. Iň esasysy bolsa, şu ýerde türkmen folklorynyň özboluşly bir däbiniň ösüş ýoly görünýär. Mälim bolşy ýaly, gadymy türki halklaryň totemi möjek bolupdyr, Biziň eýýamymyzyň VII asyryna degişli bolan hytaý senenamasynda şeýle bir özboluşly legenda saklanyp galypdyr. Bir gün biziň ata-babalarymyz bolan **Hun** halkynyň üstüne kese ýerli duşmandar çozýar. Olar halky uçdantutma gylyçdan geçirýär. Giden bir uly halkdan hiç zat galmaýar. Diňe bir on ýaşly oglanjygy elden-aýakdan aýryp, bir tokga et edip, kölüň gyrasyna taşlap gidýärler. Kese ýerliler-gidenden soň, bir ene gurt söweş bolan ýerleri aýlaýyp çykýar. Häлки oglanjygyň üstünden barýar. Dürli-dümen zat getirip, oglany idedap başlaýar. Ony ýeke goýmaýar. Şeýdip gurt bilen oglan bile ýaşaşyp ugraýar. Bir gün bi ahwalat şol kese ýerli duşmanlaryň hanynyň gulagyna degýär. Han gurt bilen oglany öldürmek üçin kölüň ýanyna öz adamlaryny iberýär. Olar gelip, oglany öldürýär. Emma gurt bir söý bilen ölümden sypýar. Bir dagyň gowagyna girip gizlenýär. Şol ýerde hem onuň şol oglandan on sany çagasy bolýar. Şol çagalar önüp, ösüp, biri-biri bilen durmuş gurýar. Olar köpelip gidýär. Adam bilen gurduň nikasyndan dörän çagalaryň biri has batyr çykýar. Atyna atlandyrylan şol ýigit özüni hökümdar diýip yglan edýär. Ýaşaýan ordasynyň derwezesinde ýüzüne gurduň suraty şekillendirilen, baýdak asyp goýýar. Bu rowaýatyň getirilýän hytaý senenamasynda aýdylyşyna görä, türki halklaryň öwladlary adam bilen gurduň nikasyndan bolan çagalprden gaýdýarmyş. Diýmek, şol totemiki ynanja görä, türkleriň gadymy enesi gurt bolupdyr. Şu ynanjyň türk- menleriň arasynda häzirkki günlere çenli saklanyp galmagy täsin fakt. Ynha, türkmen edebiyatynyň aksakaly B. Kerbabaýewiň «Öten günler» eserinde öýe gelin getirilenden soň, toýa gelen myhmanlar öý eýelerini «Gurt tutupsyňyz, gutly bolsun!» diýip mübärekleýär. **(Erkek oglan doganda, “Gurt tutudyňyzmy, gutly bolsun” diýilýär—A.G)**

Ata-babalarymyzyň gurt bilen bagly bu totemiki ynanjy irki zamanlarda ýazylyp, soň XIII— XIV asyrlarda uýgur elipbiýinde täzedan göçürilen golýazma boýunça bize gelip ýeten «Oguznamada» has gowy beýan edilipdir. Bu eserde möjek Oguz hanyň ýakyn maslahatçysy hem ýol görkezijisi edilip suratlandyrylýar. Onda adam bilen möjek bir dilde gürlüşýär. Eserde möjege uly simpatiya bildirilýär. Onuň totemiki häsiýeti aýdyň duýulýar.

Emma Salyr Babanyň eserinde möjegiň ýagdaýy düýbünden başgaça. Munda adam möjegiň diline düşünýär. Ýöne indi onda möjege bolan söýgi ýok. Möjek bu ýerde totemiki häsiýetleri düýpgöter ýiten görnüşde orta çykarylýar. Özi-de indi möjege däl-de, eýsem adamyň gündelik durmuşyna has ýakyn, oňa has peýdaly bolan ite

simpatiýa bildirilýär. Ertekide möjegiň garşysyna çykarylan it ýeňiji bolup çykýar. Soňky döwürlerde döredilen türkmen ertekilerinde indi möjek wagşy hem açgöz, it bolsa akylyly hem wepaly edilip görkezilýär. Diýmek, gadymky ata-babalarymyzyň totemi bolan möjegiň obrazy geçmiş türkmen edebiýatynda hemişelik obraz bolupdyr. Bu obraz oguz-nama sýujetiniň has irki legendasynda mifiki häsiýetde işlenidir. Soň bolsa ertekiçilik häsiýetleri bilen orta çykarylypdyr. Täsip ýeri, Salyr Babanyň eserinde hem möjegiň obrazy edil eposdaky ýaly häsiýetde beýan edilipdir. Şu ýerde şeýle bir deňeşdirme geçirip görelim. Eposyň «Salyr Gazanyň öýi ýagmalandygy boýy» kyssasynda Salyr Gazan öýüni talap giden ýagynyň yzyndan kowup barýarka ýolda gurda duşýar. Bu ahwalat şeýle beýan edilipdir: «Gurt ýüzi mübärekdir, gurt ilen bir habarlaşaym» diýdi. Görelim, hanym ne habarlaşdy. Gazan aýdar:

*Garaňky agşam olanda günü dogan!
 Gar ile ýagmyr ýaganda är kibi turan!
 Gara goç atlar gördüginde kişneşdiren!
 Gyzyly düwe (düýe) gördüginde bozlaşdyran!
 Akja goýun gördüginde guýruk çarpyp gamçylyýan!
 Arkasyny urup, berk agylyn ardyn söken!
 Garma ögeç (öweç) semizini alyp tutan!
 Ganly guýruk üzüp, şap-şap ýuwandan!
 Awazy gaba köpeklere gowga salan!
 Çakmaklyja çopanlary dünkle ýügürden!
 Ordamuň habaryn bilermisiň, diýgil maňa!
 Gara başym gurban olsun gurdum saňa! —diýdi.*

Gurt kaçan habar berse gerek? Gurtdan daha geçdi.

Görşümüz ýaly, bu ýerde hem gurda edil Salyr Babanyň eserindäki häsiýetler ýöňkelýär. Başga hili sözler bilen aýtsak, eposda gurda berilýän häsiýetlendirmeler Salyr Babanyň eserinde anyk bir ertekiniň esasynda ýüze çykarylypdyr, Eposda hem gurt Salyr Gazanyň diline düşenok. Diýmek, önuň obrazy ertekiçilik häsiýetinde beýan edilipdir. Salyr Gazanyň başky aýdan nakyly bolýa hut häzirki günlerde hem türkmenleriň arasynda «Gurt göreniň ýüzi mübäre» görnüşinde ýörgünli ulanylýar. Esasy bellemeli zat bolsa, Salyr Babanyň eseriniň in bir owunjak detallar babatynda hem eposuň beýleki boýlary bilen berk badaşanlygydyr.

Salyr Babanyň eserinde aýdylyşyna görä, Tumen han öýlenip, gelinligi bilen ömür sürüp başlaýar. Bir gün oguzlaryň başga bir taýpasynyň baştutany **Aýna hanyň ogly**

Owşara han «Erki hanyň gyzyny men aljakdym. Emma Tuman ara sokuldy. Meniň aljak gyzymy aldy. Indi men baryp, onuň bilen söweş etjek. Tumany öldürip, onuň aýalyňa eýe boljak. Eger gaýraty bolsa, Tuman meniň bilen baş-baş söweşe çyksyn!» diýip gürrüň ýaýradýar. Muny eşidip, Tuman han atlanyp, Owşara hanyň üstüne ýöriş edýär. Olaryň arasynda agyr söweş bolýar. Söweşde Owşara han gurban bolýar. Tuman han onuň welaýetini özüne tabyn edip, özi-de şol ýerde galyberýär. Erki hanyň gyzy onuň gaýdyp gelmejekdigini eşidip, adamsynyň zyzndan ýola çykýar. Ýolda onuň ogly bolýar. Erki han gyzyny yza gaýtaryp, Tuman hana «Ogluň boldy» diýip habarçy ýollaýar. Bu habary eşidip, Tuman han basyp alan welaýetini ýene-de Aýna hana gaýtaryp berýär. Ony täzeden han göterip, öz halkynyň arasyna dolanyp gelýär.

Biziň gürrüňini edýän bu wakalarymyz hem «Gorkut Atanyň kitabyndaky» wakalar bilen hörpdeş gelýär. Aýdaly, eposda gahrymanlar öz söweş edermenliklerini ýat ýerlerde görkezýär. Ýagdaý bu ýerde hem şonuň ýaly. Eposda Kazylyk hoja ýat ýurtda ýaşap ýörkä, onuň zyznda ogly bolýar. Biziň eserimizde hem şeýle detal işledilipdir. Eposda garşydaşlar köplenç ýekme-ýeke söweşe çykýar. Bu ýerde hem şol söweş taktikasy görkezilýär. Soňky döwürde türkmen dessanlarynda, ertekilerinde gahrymanlaryň del ýerlerde uly işler bitirmegi, olar uzak ýerlere gidende zyznda çagalarynyň bolmagy, garşydaşlaryň başa-baş söweşmegi ýaly epizodlary işlemek ýörgünli däbe öwrülipdir. Biziň pikirimizçe, şeýle epizodlar ilki oguznama sýužetiniň legendalarynda, «Gorkut Atanyň kitaby» eposymyzda ýüze çykyp, soň-soňlar dessanlarymyzda hem ertekilerimizde däpleşip gelipdir.

Tuman han öz halkynyň arasyna gaýdyp gelenden soň, oglunyň bolanyňa begenip uly toý berýär. Aý-gün geçip, ogly dokuz ýaşaýar. Bir gün ol derýanyň boýunda oýnap ýörkä özlerine ýagy bolan başga bir taýpanyň oglanlarynyň biri bilen sene-mene edýär. Olar ýakalaşyp başlaýar. Şol aralykda Tuman hanyň ogly bir ekeni sogrup alyp, ýaňky oglanyň boýnunyň çykan ýerine salýar. Oglanyň kellesi uçup düşýär. Şondan soň Tuman hanyň ogluna **eken birlen är biçgen**, Kaý Ýawgu han diýip at dakýarlar. Salyr Babanyň beýan edýän bu detaly hem eposyň däplerine baglanyşýar. Eposda aýdylyşyna görä, gadym zamanlarda oguzlar, ýigit bir edermenlik görkezmese ýa-da duşman kellesini kesmese, oňa at dakmandyrlar. Mysal üçin, Derse hanyň ogly wagşy öküz bilen dikleşip, oňy öldürenenden soň, Gorkut Ata gelip, oglana **Bugaç** diýip at berýär. Şonuň ýaly-da, bu ýerde hem Tumanyň ogly iş bitirenden, duşman başyny kesenden soň oňa ýokarky ýaly at dakylýar.

Umuman, eserde Tuman hanyň oglunyň obrazy özboluşly obrazlaryň biri. Oňa täsin hereketler ýöňkelýär. Aýdaly, ol öz adyny gazanandan soň, babasy Erki hanyň-ýanyňa baryp, «Bu tagt aslynda kakamyňky bolmaly. Onuň kiçijikliginden peýdalanyp patyşa bolduň. Indi kakam uly adam. Ejemi, kakama beren bolup, henizem tagtda otyrsyň. Menem ulalyp barýaryn. Tagtdan düşüp, ony hak eýelerine gowşurmaga wagt ýetmedýmikä?» diýip, onuň önünde garaşlymadyk meseläni

keserdip goýýar. Eken birlen är biçgen Kaý Ýawgu hanyň obrazy hem eposdaky ýaş oguz ýigitleriniň obrazy bilen hörpdeş gelýär. Eposda hem ýaş ýigitler erkin göwnüne gelenini çekinmän aýdyp bilýän görnüşde görkezilýär. Mysal üçin, Salyr Gazanyň ogly Oraz kakasyna göni seredip «Aý beg baba! Deweçe beýümişiň, köşekçe aklyň ýok! Dereçe beýümişiň, daryça beýniň ýok. Hünäri ogul atadanmy görer, ögrener, ýogsa atalar oguldanmy ögrener? Kaçan sen meni alyp, kafyr serhedine çykardyň? Gylyç çalyp, baş kesdiň, men senden ne gördüm, ne ögrendim» diýip bilýär. Dogrusy, bu oguz eposynyň özboluşly tarypy. Bu ýagdaý gadymy atababalarymyzyň maşgala demokratiýasyndan habar berýär.

Salyr Babanyň «Oguznamasynda» Erki han agtygynyň sözlerini diňläp, oýa batýar. Soň Gorkut Ata başlyklaýyn ähli ilatyny çagyryp, toý berip, geňeş ed- ýär. Özünüň garrandygyny, täjini hem tagtyny agty- . gy Ýeken birlen är biçGen Kaý Ýawgu hana bermekçi bol- ýandygyny aýdýar. Emma agtygy ýene söz alyp, «Kaka bar wagty ogluň tagta çykmagy görülen zat däl» diýip, pa- tyşalyk täjini kakasyna geýdirýär. Erki han tagty tabşyrmazdan öňünçä jemagata ýüzlenip, «Patyşa bolan wagtymda menden göwnüňiz galyp, ynjan ýeriňiz barmy?» diýip sorayar. Jemagat onuň adalatly, akyl- ly hem rehimli şa bolup ýurdy sorandygyny aýdýar. Erki han Tuman hana-da grljekde ýurdy şeýle edara etjekdigi barada ant içirip, soň oňa tagty tabşyrýar. Şunuň bilen hem Salyr Babanyň «Oguznamasyndaky» Erki han hem onuň parasatly masla-hatçysy Gorkut Ata baradaky hekaýat tamam bolýar.

Eserde Erki hanyň otuz ýedi ýyllap hökümdarlyk tagtynda oturandygy aýdylýar. Görşümüz ýaly, Gorkut Atanyň ömrüniň esasy bölegi Erki hanyň ýanynda ge- çipdir. Biziň pikirimizçe, Erki han taryhy şahs bol- sa gerek. Salyr Baba oňa şeýle häsiýetlendirme ber- ýär: «Ol iki sany köli süýtten hem gymyzdan doldur- dy. Şsnuň üçin hrm oňa ERKI HAN KÖL diýip at berdiler»; Biz Mahmyt Kaşgarlynyň XI asyrda düzen sözlüğinden hem şeýle sözleri okaýarys. «Garlyklaryň iň uly baştutanyna KÖL ERKIN diýilmegi şundandyr. Munuň özi akly köl ýaly püre-pür doly adam diýmekdir».“ Indi deňeşdirip göreliň; KÖL ERKIN — ERKI KEL. Bular şol bir şahsyň adynyň hem lakamynyň dürlüçe aýdylyşy bolsa gerek. Diýmek, **Köl Erkin garlyk türkmenleriň uly hökümdary bolupdyr.**

IV—VIII asyrlara degişli Orhon-Ýeniseý ýazgylarynda bolsa garlyklar Üç oguz ady bilen gelýär. Munuň özi **oguzlaryň üç sany taýpasynyň birleşmesinden dörän etniki topara Garlyk diýlip at berlen**digini aňladýar. Garlyklaryň gelip çykyşy hakypdaky özboluşly legenda oguznama sýužetiniň ähli nusgalarynda gaýtalanýar. Oguznamalarda aýdylyşyna görä, olara bu ady Oguz han dakypdyr. Elbetde, ýaňy- ýakyna çenli respublikamyzda bir raýon merkeziniň Garlyk diýlip atlandyrylandygy okyjylaryň ýadyndadyr. Türkmen halysynyň esasy gölleriniň birine «Garlyk göli» diýlip aýdylýar. Hut häzirki günlerde hem gadymky garlyklaryň nesilleri Çarşañny raýonynda hem respublikamyzyň käbir beýleki ýerlerinde ýaşaýar.

Indi bize Garlyk türkmenleriniň ilkinji hökümdarlarynyň adynyň Köl Erkin bolandygy belli. Biziň elimizde ýene bir gyzykly fakt bar. Ynha, Kul teginiň

hatyrasyna ýazylan ýazgylarda 717-nji ýylyň wakalary barada gürrüň edilip, «Kül tegin ýigrimi ýedi ýaşyna ýetende Garlyk halkynyň baştutany Erikli oňa ýagy boldy» diýilýär. Bu ýerde Garlyklaryň baştutany Erikli ady bilen gelýär. Eger ýalňyşmaýan bolsak, çeşmelerde ady ERKI—ERKIN—ERIKLI görnüşde ýatlanýan adam aslynda bir adam bolup, ol garlyklaryň uly hökümdary bolmaly. Eger şeýle diýsek, Salyr Babanyň esýerinde gürrüňi edilýän Erki han Köl biziň eýýamymyzyň VII—VIII asyrlarynda ýaşan şahs bolup çykýar. Öňde belleýşimiz ýaly, eposyň özünde-de, Salyr Babanyň eserindýo-de Gorkut Atanyň 632-nji ýylda dünýäden öten Muhammet pygamberiň yz ýanlarynda ýaşandygy aýdylýar. Biziň awtorymyz bolsa munuň üstüne Gorkut Ata oguzlaryň arasyndan ilkinji bolup yslamy kabul eden adam bolupdyr diýen fakty hem goşýar. Hakykatdan hem, taryhy maglumatlara görä, oguzlaryň käbir bölegi ilkinji gezek yslam dinine VIII asyryň başlarynda giripdir. Aýdaly, biz Gorkut Ata oguzlaryň üç taýpa birleşiginden emele gelen garlyklaryň hökümdary Erki hanyň geňeşçisi bolupdyr diýdik. Garlyklaryň öz hökümdarlaryna «ýawgu¹» diýendigini Salyr Babanyň eserinden hem bilmek bolýar. Öňde görüp geçişimiz ýaly, ol gürrüňini edýän hökümdarlarynyň adynyň zyzndan ýa-da öňünden «ýawgu» titulyny getirýär. Taryhy çeşmeler hem garlyklaryň ýawgusynyň araplar bilen barlyşyksyz göreş alyp baryp, 709-njy ýylda ýeňlmşe sezewar bolandygyny habar berýär. Diýmek, taryhy faktlar hem Salyr Baba tarapyndan berilýän maglumata arka durýar. Biziň şuňa hem şunuň ýaly käbir başga faktlara arkalanyň, Gorkut Ata biziň eýýamymyzyň VII—VIII asyrlarynda ýaşan taryhy şahs bolan bolsa gerek diýen pikiri orta atasymyz gelýär.

Ýazgymyzyň başynda Gorkut Atanyň mundan beýläk oguzlarda hökümdarlyk kaýy kowmundan bolan adamlaryň eline geçer diýip welilik bilen aýdan sözlerini getiripdik. Ýöne eposyň golýazmalarynda kaýylardan çykan adamlaryň durmuşyna ýüzlenilmeyär. Bu kowum diňe girişde ýatlanýar. Eýsem Gorkut Atanyň welidaginiň ugry ýokmuka? Ýok, ugry bar ekeni. Muňa Salyr Babanyň eseri bilen ýakyndan tanyş bolanyňdan soň göz ýetirýärsiň. Bu hekaýatda hereket edýän esasy gahrymanlar kaýylardan çykan hökümdarlar. Gorkut Atanyň özi hem bu ýerde kaýy hökümdarlarynyň maslahatçysy bolup çykyş edýär. Diýmek, Gorkut Atanyň kaýy hökümdarlary hakyndaky hekaýaty näbelli sebäplere görä, eposyň soň göçürilen golýazmalaryna girmän galypdyr. «Gorkut Atanyň kitaby» boý atlandyrylan on iki sany hekaýatdan ybarat. Aslynda, onuň aýdan hekaýatlary on ikiden köp bolupdyr. Öňde aýdyşymyz ýaly, nämälim sebäplere görä, olaryň käbiri eposyň soň göçürilen golýazmalaryna girmän galypdyr. Salyr Babanyň eserindäki hekaýat hem şolaryň biri bolmaly. Hekaýatyň eposyň golýazmalaryndan ep-esdi, öň ýazuw ýoly bilen beýan edilmegi onuň gymmatynyň has-da artdyrýar.

*Kazgurt tagtdan onkyr taşny ýugarlatdy,
Salyr Gazan otru baryp garbap tutdy,
It-beçene körüp any, esi kitdi,*

¹ Farsçada Ýabgu. (A.G)

Alplar, begler gören barmu Gazan kibi?

*Bir Gazanga kyrk bir atlyk atyn saldy,
Ol Gazanny sol eligi birlen aldy,
Sag elgi birlen ilnge ulaştyrdy,
Alplar, begler gören barmu Gazan kibi?*

*Gök asmrndan inip geldi tinli ýylan,
Her adamny ýutar erdi görgeň zaman,
Salyr Gazan başyn kesdi bermeý aman,
Alplar, begler gören barmu Gazan kibi?*

*Otuz-kyrk müň leşker birlen Gazan baryp,
It-beçene illerini geldi gyryp,
Bir niçesi gutuldylar köp ýalbaryp,
Alplar, begler gören barmu Gazan kibi?*

*Türk we türkmen, arap-ajam ragaýatlar,
Gazan kylgy musulmanga terbiýetler,
Kafyrlarny gyrdy oşol köp pursatlar,
Alplar, begler gören barmu Gazan kibi?*

*Andan hünär göterdiler barça uly,
Bagzylarga orun berdi sagly-solly,
Bizge boldy kamug ilniň orny deňli.
Alplar, begler gören barmu Gazan kibi?*

*Syýah² Gorkut, öler bolduň, imdi bilgil,
Ol Gazannyň döwletige doga kylgyly,
Kerwen gitdi, käp giç galdyň, ýolga girgil,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?*

Gorkut Ata degişli bu goşgyny ýöne ýere başybitin getirmedik. Ol bize ençeme meseleleriň üstünde kelle döwmäge mümkinçilik berýär. Ozaly bilen bu şygryň diňe bir çeşmede — XVII asyr Hywa taryhçysy Abylgazynyň «Şejeräýi-terakime» ýagny, «Türkmenleriň şejeresi» işinde saklanyp galandygyny aýtmagymyz gerek. Abylgazy bu eserinde Salyr Babanyň öňde gürrüni edilen Gorkut Ata hakyndaky hekaýatyny ýüz ýyl gowrak wagtdan soň kem-käs gysgaldyp täzededen gaýtalapdyr. Ýöne ol eseriň başga bir ýerinde Gorkut Atany ýatlap, ýokarky şygry mysal getiripdir. Akademik A. N. Samoýlowiç bu şygryň üstünde pikir öwrüp, onuň asyl nusgadan alnandygyny, özüniň hem XIII asyrdan ozal döredilendigini belläpdi. Muny şygryň formasy hem belli derejede tassyk edýär. Goşuk formasy türkmenleriň gadymdan gelýän şygry

² Sabah= (ýaryn, ertir) manasynda bolsa gerek (A.G)

formasy. Ýöne onuň on iki bogunly formasy tä XIII asyryň birinji ýarymyňa çenli ýörgünli bolupdyr. Soň ol nähilidir sebäplere görä ulanyşdan galyndy. Gorkut Atanyň bu şygry hem goşuk formasynyň on iki bogunly ölçeginde döredilipdir. Galybörse-de, ol dil tarapdan hem Mahmyt Kaşgarlynyň XI asyrdaky düzen sözlügindeki şygrylar bilen hörpedeş gelýär.

Abylgazy tarapyndan ýazylyp galdyrylan bu şygyr özüniň mazmuny boýunça eposyň golýazmalary bilen berk badaşýar. Eger eposyň baş gahrymany Salyr Gazan bolsa, bu ýerde şol gahryman joşgunly wasp edilýär. Täsin tarapy, ol beýan edýän wakalary boýunça-da eposdaky wakalaryň tertibine laýyk gelýär. Biz öňde eposyň on ikki boýnuň bir golýazma jemlenendigini, şol golýazmanyň hem esasy golýazmadygyny belläpdik. Şol boýlaryň başky on birisinde oguzlaryň Içoguz hem Daşoguz atly iki taýpa birleşiginiň agzybirligi, olaryň bileleşikli söweşleri, toý dabaralary beýan edilýär. Emma ahyrky on ikinji boýda ýagdaý düýpgöter üýtgeýär. Onuň «Içotuz, Daşoguz asy (duşman) olup, Birek öldügi boýy» diýlip atlandyrylmagy-da şony aýdyp dur. Bu boý şeýle başlanýar: «Üçok, Bozuk ygnak olanda Gazan öwin (öýüň) ýagmaladardy. Gazan geri (ene) öwin ýagmalatdy. Emma Daşoguz bile bolunmady. Hemin (diňe) Içoguz ýagmalady». Biziň şu ýerde Üçok hem Bozuk atlaryna aýratyn üns bermegimiz gerek. Juda irki zamanlarda oguzlar ýigrimi dört taýpadan ybarat bolupdyr. Olar on ikiden iki topara bölünipdir. Şol toparlaryň birine Üçok, beýlekisine hem Bozuk diýlip at berlipdir. Bu maglumat ähli «Oguznamalarda» gaýtalanyp gelýär. Eposdan alnan ýokarky sözler bize özboluşly bir taryhy hakykaty açyp berýär. **Asyl görüp otursak, eposdaky Içoguzlar şol gadymky Bozuk birleşigi, Daşoguzlar hem Üçok birleşigi ekeni.** Eposda häli-şindi «ýigrimi dört sanjak begleri» diýen aňlatma ulanylýar. Gadymy türkmen dilinde «sanjak»³ sözi topar, üşmelen manylaryny beripdir. Diýmek, bu ýerde şol gadymy ýigrimi dört taýpa göz önünde tutulýar. Şunuň özi hem eposda, has takygy onuň başky on bir boýynda ähli oguzlaryň, ähli ýigrimi dört taýpanyň gahrymançylykly geçmişiniň beýan edilendigini görkezýär.

Beýik Pyragynyň «Agzalalyk aýrar ili tirliden» diýen bir pähimi bar. Bu ýerdäki «tirliden» sözi durmuş, ýaşayyş manysyny berýär. Agzalalygyň başlanan ýerinde şol halkyň gahrymançylygy-da gutarýar. Edil şonuň ýaly eposdaky soňky boýda oguzlaryň iki toparlanýşygynyň—içoguzlaryň hem daşoguzlaryň arasynda agzalalyk döwür, olaryň biri-birine duşman bolşy suratlandyrylýar. Onda Içoguzlaryň serkerdesi Salyr Gazan bilen onuň daýysy, Daşoguzlaryň baştutany **Arazyň** arasyndaky garşylyk hem olaryň özara söweşi beýan edilýär. Şunuň bilen hem eposyň golýazmasy jemlenipdir. Emma eposyň şu jemlenilişinde, gutaryşynda bir zat ýetmeýän ýaly bolup dur. Sebäbi eposyň ahyrynda Gorkut Atanyň soňky sözi geläýjek ýaly. Diýmek, eposyň ýene bir boýy, özi-de jemleýän boýy bolmaly. Eýsem şol boýdan nyşan galmadymyka? Biziň, pikirimizçe, galyndy. Abylgazyň döwürdeşi, XVII asyrdaky Buharada ýaşan **Hafyz Derwüş Aly** saz sungaty hakynda bir

³ Sanjak=Baýdak, ýalaw manyda (A.G)

eser ýazyppdyr. Ol bu eserinde gadymy ozanlaryň gopuz saz guraly barada gürrüň edip bir hekaýaty getirýär. Hekaýatyň gysgaça mazmuny şeýle: **Bükdüz Aman** özara söweşleriň birinde **Ýetin Gozan** diýen bir ýaş ýigidiň agasyny öldürýär. Agasynyň aryny almak üçin Gozan, Amany atyp öldürip, onuň gopuzyny alyl gidýär. Wagt geçýär. Amanyň ogly ýigit çykyp, Gozany öldürýär hem kakasynyň gopuzyny gaýtaryp alýar. Bellemeli tarapy bu hekaýatda atlary tutulýan Aman bilen Gozan oguzlaryň biri-biri bilen ýagy bolşy hakyndaky soňky boýda hem çykyş edýär. Edil şu hekaýatdaky ýaly olar şol boýda hem biri-birine ýagy. Aman Daşoguzlaryň, Gozan hem Içoguzlaryň adamy hökmünde orta çykarylýar. Olar biri-biri bilen söweş edýär.

Biziň pikirimizçe, Gorkut Atanyň aýdan hekaýatlarynyň soňkusy Derwüş Aly tarapyndan ýatlanýan hekaýat bolmaly. Onuň esasynda gopuz bilen bagly wakanyň goýulmagynyň öz sebäbi bar. Eger eposda Gorkut Ata ozanlaryň atasy hökmünde çykyş edýän bolsa, onda ozanlaryň esasy saz guraly gopuz bolupdyr, Epo- syň girişinde «Golça gopuz göterip, ilden-ile, beg- den-bege ozan gezer. Är jomardyn, är näkesin, ozan biler. Iliňizde çalyň, aýdan ozan bolsun» diýlip goly gopuzly ozanyň mertebesi ýörite bellenýär. Aslynda, gadymy rowaýatlara görä gopuzy, Gorkut atapyň özi ýasapdyr. Ýagdaý şeýle bolansoň, eposy gopuz bilen bagly wakalar bilen tamamlamak makul görlemdir diýip pikir edýäris. Başga hili sözler bilen aýtsak, eposyň başky on bir boýynda gahrymanlar del ýerlerde edermenlik görkezýär. Emma on ikinji boýda halkyň gahrymançylygy gutaryp, indi olaryň içki dawalary başlanýar. Derwüş Alynyň beýan eden hekaýatynda soňky boýyň wakalary dowam edýär. Emma öz halkynyň adamlarynyň özara girgynçylygyny wasp etmek şahyryň hoşuna gelenok. Şonuň üçin hem ol bu ýerde ozal özüne edermen ýigitleri joşgunly wasp etmäge hemaýat beren ýaragynyň – gopuzyň mertebesiniň dabaralandyryýar. .

Indi Gorkut Atanyň Abylgazynyň eserinde saklanyp galan şygry hakynda.

Şygryň başynda **«Kazgurt dagy»** diýen ýer ýatlanýar. Irki zamanlarda **häzirkî Daş-kent bilen Çimkendiň aralytyndaky dag şeýle atlandyrylypdyr**. Diýmek, bu Salyr Gazanyň ýaşan ýeri bolýar. Şygryda Salyr Gazanyň otuz-kyrk müň atly bilen itbeçene illerini gyryp geleldigi aýdylýar. **Eýsem itbeçene ili haýsy il?** Itbeçeneler, has takygy, beçeneler hem oguzlaryň bir kabylasy bolupdyr. Ähli «Oguznamalarda» olar oguzlaryň Üçok ýagny, Daşoguz birleşiginiň bir taýpasy diýlip görkezilýär. Öňde belleýşimiz ýaly, Salyr Gazan bolsa Bozuklaryň, ýagny, Içoguzlaryň serkerdesi. Görşümüz ýaly, bu ýerde hem Içoguzlar bilen Daşoguzlaryň özara ýagy bolup, biri-birlerini gyryp ýörşi hakynda gürrüň barýar ekeni. Şu ýerde şygryň ruhuna çuňdan aralaşmagymyz gerek. Biziň pikirimizçe, bu şygry eposyň jemleýji şygry. Birinjiden, eposyň beýleki boýlarynda şeýle häsiýetli şygry ýok. Onda jemleýjilik häsiýeti bar; Gorkut Ata bu ýerde öz baş gahrymanynyň ähli gowy işlerini ýatlaýar. Ikinjiden, şygryda bildirer, bildirmez elegiki häsýet, gussa bar. Biziň aňlaýşymyza, Salyr Gazan dünýäden ötüp, şahyr hem «Heý indi Gazan kibi adam

barmy?» diýip zarynlaýan ýaly bolup dur. Üçünjiden bolsa, bu ýerde Gorkut Atanyň özi ölüm pellesiniň ýetip gelendigini aýdýar. Sypaýyçylyk bilen öz diňleýjileri bilen hoşlaşýar,

Şeýlelik bilen her taraplaýyn degşirip görseň, Derwüş Aly tarapyndan beýan edileň hekaýat bilen bu şygry biri-biri bilen berk badaşýar. Biziň pikirimizçe, eposyň soňky boýyny Derwüş Aly gysgaça beýan edipdir. Dogrusy, ol öz eserinde Gorkut Atanyň aýdan hekaýatyny ýazyp galdyrmagy maksat edinmändir.

Şu hekaýatyň üsti bilen diňe gopuz barada gürrüň etmek isläpdir, ýöne hekaýatyň esasy özenini beripdir. Abylgazy bolsa öz işinde şol hekaýatyň, şol sanda eposyň jemleýji şygryny getiripdir. Eger epos şu boý bilen tamamlanypdyr diýsek, munuň özi onuň başlanyşyna-da, žanrlyk tebigatyna-da, awtoryň, ýagny Gorkut Atanyň wakalary beýan ediş hyzmatyna-da laýyk gelýär. Iň esasysy bolsa, bu boýyň hem edil Salyr Babanyň eserindäki hekaýat ýaly türkmenleriň arasynda ýörgünli bolanlygy. Abylgazy öz eserini ýazmak üçin türkmenleriň arasynda ýörgünli bolan materiallara daýanandygyny ýörite belläpdir, Akademik W. M. Žirmunskiý, Derwüş Alynyň eserindäki hekaýaty hem türkmen materialy hasap edýär.

Ýazgymyzda eposyň özi barada kän gürrüň etmän, oňa girmedik hekaýatlara has köp agram salmagymyzyň öz sebäbý bar. Biziň pikir edişimize görä, epos heniz Gorkut Atanyň diri wagty, oguzlaryň Orta Aziýada ýaşan döwründe doly düzülip gutarylypdyr. Has soňrak bolsa onuň bize gelip ýeten golýazmaları göçürilipdir. Emma on iki boýy öz içine alýan Drezden golýazma hem doly däl. Oňa birinji hem soňky boý girmän galypdyr. Okyjynyň birinji boý haýsy diýmegi ähtimal. Öňde belleýşimiz ýaly, Gorkut Ata golýazmanyň girişinde mundan beýläk oguzlarda hökümdarlygyň kaýylaryň eline geçjekdigini aýdýar. Diýmek, mundan soň kaýylar bilen bagly hekaýat geläýmeli ýaly. Emma golýazmada mundan soň kaýylaryň ady-da tutulanok. Gorkut Atanyň özi hem kaýylardan çykan hökümdarlaryň geňeşçisi bolupdyr ahyryn. Biziň bagtymyza Gorkut Atanyň kaýylar bilen bagly aýdan hekaýaty Salyr Babanyň eserinde saklanyp galypdyr. Eposyň soňky jemleýji boýy hem şeýle. Bu iki boýyň özüniň ilki döredilen ýerinde saklanyp galmagy hem biziň ýokarky pikirimizi tassyklaýar.

Eposyň baş gahrymany, Salyr Gazan diýdik. Ömrüni «Gorkut Atanyň kitabyny» öwrenmäge bagyşlan Türk alymy **Muharrem Ergin** epos bilen bagly soň Ýazylan eserleri, soň döredilen rowaýatdyr hekaýatlary jikme-jik öwrenipdir. Onuň barlaglarynyň görkezimegine görä, Salyr Gazanyň obrazy Kawkazda, Kiçi Aziýada dörän rowaýatlara aralaşmandyr. Hatda epos bilen bagly soň ýazylan taryhy çeşmelerde hem Gazan ýatlanmandyr. Munuň tersine Orta Aziýa türkmenleriniň arasynda bu obraz diýseň ýörgünli bodundyr. Muňa ýekeje mysal getiresimiz gelýär. Ilkinji gezek türkmen mekdepleri üçin okuw kitabyny ýazan **A.Alyýew** 1915-nji ýylda çap edilen «Türkmenleriň geçmiş durmuşyndan» diýen işinde şeýle rowaýaty getirýär: Bir gün Salyr Gazan awa çykýar. Awlagda onuň oňünden başga halkdan bolan bir topar atly çykyp, olar Salyr Gazana «Kim sen?» diýen sorag bilen

ýüz tutýar. Salyr Gazan hem «Türk men» diýip jogap berýär. Hamala «türkmen» ady şundan soň döränmiş, ähli türkmeniň atasy Salyr Gazan bolanmyş. Elbetde, bu rowaýaty taryhy hakykatyň ýerine kabul etmek bolmaz. Ýöne şunuň özi hem halkymyzyň öz gadymy eposynyň baş gahrymanyna nähili hormat hem söýgi besländigine şaýatlyk edýär.

1989 ý.

GOLÇA GOPUZ GÖTERIP OZAN GEZER

GYJAK HAKDA

Öňräk Daşkentde neşir edilýän «Fan wa turmuş» («Ylym hem durmuş») žurnalynyň 1978-nji ýyldaky sanlaryny gözden geçirip otyrkak, «Iň gadymy saz turaly» diýen makalanyň üstünden bardyk. Görüp otursak, **dünýäniň iň gadymy saz guraly türkmen topragyndan – Altyndepeden tapylypdyr.** Özi-de, şol saz guraly süýkelip çalyňyan ekeni. Şeýle ýagdaýda adam gyzyl tapana dönýärsiň. Begenmez ýalam däl-ä. Biziň gyjagymyzyň taryhy, gör, nä zamanlardan gaýdýan ekeni! Mundan biziň saz taryhçylarymyzyň habary barmyka, bu babatda olaryň pikiri nähilikä diýip, türkmen dutarydyr gyjagynyň taryhy hakynda ýazylan işleri agdaryşdyryp ugradyk. Emma lapymyz keç boldy. Elimize ilki ilen kitap **A. Ahmedowyň 1983-nji ýylda çykan «Dutaryň owazy – halkymyň sazy»** diýen işi boldy. Onda gyjak hakynda şeýle ýazylypdyr: «Türkmen halkynyň saz sungaty üçin geçmişde gyjak saz guraly häsiýetli bolmandyr. Munuň şeýledigini **Hally bagşy, Nobatnyýaz bagşy. Oraz salyr, Girman. bagşy, Hydyr bagşy** ýaly käbir tanymlar «köne» bagşylardan saz ýazgylaryny diňlänimizde-de göz ýetirýäris. Olaryň aýd.an aýdymalarynyň hiç birine-de gyjak saz guralynyň hemaýat beren ýeri ýok. Galyberse-de, türkmen saz folklorynda dutar hem tüýdük sazлары hakda getirere mysal kän. Emma «gyjak sazy» diýlen saz mirasynyň ýekeje mysalynda-da gabat gelnenok. Hatda häzirki wagtlarda-da, salyr-saryk ýolunyň **Ödenyýaz Nobadow** ýaly käbir görnükli bagşylary hem gyjak saz guralyny (taryhy milli guralymyz hasap etmeýändikleri üçin) ulanman, inkär edýärler». Biziň bu ýerde saz taryhçysy bilen uly jedde girmek hyýalymyz ýok. Ýöne onuň bu pikirlerine ylmy, oýlanyşykly çuňluk ýetmeýänligini welin aýdasymyz gelýär.

Düýpli oýlanyp, ölçerip-dökmän netijä gelmek hiç haçan hem barlagçylary hakykatyň üstünden eltmändi. Başgaça aýtsak, çürt-kesik netijä gelmezden öňünçä janyňy gowy barlap gören ýagşy. Bu ýerde, ine, şu ýetenok. Diňe bu däl. Awtor kitabyňyň başga bir ýerinde «Türkmenlere bolsa çarwa halklygy sebäpli geçmişde tans sungaty düýbünden häsiýetli bolmandyr» diýip ýazýar. Elbetde, biz bu ýerde temamyzdan sowlup, onuň bilen geçmişde türkmenleriň tans edendigi ýa-da etmändigini barada jedelleşip oturmakçy däl. Diňe ýüz ugruna käbir faktlary ýatlap

oňmakçy. Meşhur taryhçy W. W. Bartold gadymky çeşmelere salgylanyp, seljuklaryň XI asyrda Bagdat şäherini eýeländen soň, türkmen ýigitleriniň özboluşly tanslary bilen ol ýeriniň halkyny aňk edendigi, şol tansyň hem ruslaryň häzirki «plýaska» tansyna meňzeş bolandygyny ýazýar. Bu bir. Indi başga bir fakt. Özi-de ol şol býr wagtyň özünde bize ozalky söhbetimizi-de dowam etdirmäge mümkinçilik berýär.

«Ýene döndi, Birege aýdar:

– Merä, däli ozan, ýa maksadyň nedir?

Birek aýdar:

*– Hanym, maksadym oldur, iki äre baran gyz galka oýnaýa, men gopuz çalam
– diýdi.*

Meger Gysyrja ýeňňe diýrler bir hatyn bar idi. Oňa aýtdylar:

– Merä, Gysyrja ýeňňe! Tur, sen oýna, nä biler däli ozan – diýdiler.

Gysyrja ýeňňe turdy. Aýdar:

– Merä, ozan, däli ozan! Äre baran gyz menem! – diýdi. Oýnamaga başlady.

Birek gopuz çaldy».

Bu epizod gadymy ata-babalarymyzyň çarwaçylçk döwrüni beýan edýän «Gorkut Atanyň kitaby» eposyndan alyndy. Diýmek, geçmişde diňe türkmen ýigitleri däl, eýsem gelin-gyzlary-da tans edipdir. Ýöne esasy mesele munda däl. Biziň Biregiň Gysyrja ýeňňe tans edende çalan gopuz saz guralyna üns bermegimiz gerek. Eýsem onuň gopuzy biziň häzirki agyzda çalynýan gopuzymyzyň gadymky nusgasymyka? Ýok, ol biziň häzirki gopuzymyzyň gadymky ata-babasy däl. Şol gopuz hakynda ýene eposyň özünden şeýle maglumat alyp bilýäris. Öňde-de belleýşimiz ýaly, onuň girişinde «Golça gopuz göterip ilden-ile, begden-bege ozan gezer. Är jomardyn, är näkesin ozan biler. Iliňizde çalyň, aýdan ozan olsun» diýen sözler bar. Diýmek, gadym zamanlarda gopuzyň ululygy gol boýy bolupdyr. Belki, bu ýerde gopuzyň kädisiniň golça meňzeýänligi üçin «golça gopuz» diýilýän bolmagy-da ähtimal. Ine, şu «golça gopuz» hem biziň häzirki gyjagymyzyň gadymky nusgasy bolupdyr. Muny ilki bolup ýaşuly edebiyatçy **Baba Weliýew** belläpdi. Ol şeýle ýazypdyr: «XI–XII asyrlarda türkmen-oguzlar aýdymy türki halklaryň in gadymy saz gurallarynyň biri bolan kobuz (iki tarly gyjak) arkaly ýerine ýetiripdirler. Dutar bolsa ilkinji gezek. XV asyr awtory **al-Hüseýniniň** «Kanon» atly işinde ýatlanylýar». Alymyň gopuz-gyjak hakyndaky bu pikirini taryhy çeşmeler hem tassyklaýar. Mysal üçin, XI asyryň görnükli dilçisi **Mahmyt Kaşgarlynyň** sözlüğünde kobuzyň süýkelip çalynýan iki tarly saz guralydygy barada maglumat berilýär.

Süýkelip çalynýan gopuz saz guraly hiç haçan hem türkmenleriň medeni durmuşyndan aýrylyp gitmändir. XVII asyrda Buharada ýaşan hem pars-täjik

dilinde saz hakynda eser ýazan **Hafyz Dörwüş Aly** *Çengi hem gopuzyň* süýkelip çalynýan saz guralydygyny belläpdir. Şol bir wagtyň özünde ol bu saz guraly dogrusynda özboluşly bir hekaýaty ýazyp galdyrypdyr. Biz onuň mazmunyny ozalky makalamyzda gysgaça beýan edipdik. Önde-de bellenilişi ýaly, akademik W. M. Žurmunskiý ony türkmen hekaýaty hasaplaýar. Munuň şeýledigini hekaýatyň mazmuny hem aýdyp dur. Galyberse-de, Derwüş Aly türkmenleriň baryş-gelişli ýeri, olara goňşy oturan Buharada ýaşapdyr ahyryn. Şol sebäbe görä-de, ol öz kitabyna gopuz hakyndaky bu türkmen hekaýatyny girizipdyr.

Görşümiz ýaly, XVII asyrdada türkmen halkynyň arasynda gopuzyň mertebesi uly bolupdyr. Ol hakda halk arasynda özboluşly hekaýat aýdylypdyr. Gopuz, Magtymguly ussadyň döwründe hem halkymyzyň arasynda meşhur ekeni. Şahyr «Ýar senden» şygrynda «Gopuz alyp beýik nagra çaldyrsam» diýip ýazýar. Elbetde, häzirki agyzda çalynýan gopuzymyzda «beýik nagra» çaldyryp bolmasa gerek. Biziň pikirimizçe, şahyr bu ýerde şol «golça gopuzy» göz önünde tutýar.

Edebiýatçy **B. Weliýewiň** aýdyşy ýaly, kobuz ýa-da gopuz türki halklaryň iň gadymy hem ýörgünli saz guraly bolupdyr. Hatda ruslaryň, ukrainleriň hem beloruslaryň «kobza» saz guraly hem şol gadymy «kobuzdan» gaýdýan bolsa gerek. Gadymy rowaýatlara görä, kobuzy ilkinji bolup ýasan adam Gorkut Ata ekeni. Eýsem «kobuz» sözi nähili manyny aňladypdyr? Gadymy dilimizde «kobuz» sözi köwük, köwek manysyny beripdir. Bu sözüň irki zamanlardaky manysyny aňladyp, türkmen dilinde «gowuz» sözi häzir hem ýörgünli ulanylýar. Aslynda «kobuz-gopuz – gowuz⁴» sözleriniň bir kökdendigini seljermek kyn däl. Şeýle bolsa, gadymy kobuz ýa-da gopuz bilen biziň häzirki gyjagymyzyň arasynda baglanyşyk barmyka? Biziň pikirimizçe, bar. Muny delillendirmek üçin şeýle bir fakta ýüzleneliň. Ozalky makalamyzda «Oguz-nama» eseri barada ýörite gürrüň edilen Salyr Baba şeýle wakany beýan edýär: Oguz han söweş saparyna çykýar. Şol döwürlerde oguzlaryň, ýörişlere aýallary hem çaga-çugalary hem alyp gitmek däbi bar ekeni. Jigitleriň biri şu dessur boýunça özüniň göwreli aýalyny hem ýanyna alypdyr. Ýolda aýy-güni ýetip, ýaňky aýalyň burgusy tutup başlaýar. Ol bir agajyň köwegine girip, şol ýerde hem ogul dogurýar. Oguz han agajyň köweginde dünýä inendigi üçin oglana “Gypjak” diýip at dakýar. Taryhçynyň özi-de gadym zamanlarda içi köwek agaja «gypjak» diýlendigini, täze bolan çaga hem şuna esaslanyp Gypjak adynyň goýlandygyny ýörite belleýär. Görnükli klassygymyz **Nurmuhammet Andalyp** hem öz «Oguznamasynda» bu wakany şeýle beýan edipdir:

*Anyň hatyny ýüklüg erdi anda,
Hamylnyň derdi çün uçraşdy şonda.
Girip çüýrük ýagaç içre olturdy,
Töwelled kyldy, zahyrygy geltürdi.*

⁴ Ýomutlar, bu saz gurala GOWUZ diýýärler. (A.G)

*Anyň atyga Oguz han goýdy Gypjak,
Boş agaç ady erdi bu oşol çak.*

Görşümüz ýaly, gadym zamanlarda içi çüýräp köwlen ýa-da içi ýöne köwük agaja «gypjak» diýlipdir. Indi iki sany sözi bir ýerde goýup görelim: G y p j a k – g y j a k. Biziň pikirimizçe, dil ýeňilligine görä «gypjak» sözündäki «p» sesi düşürilen bolsa gerek. Eger häzirki gyjagymyz şol gadymy «gypjak» sözünden gelip çykypdyr diýsek, bu many taýdan hem hakykata laýyk gelýär. Sebäbi hut häzirki günlerde hem türkmen gyjagynyň kädisi ýa-da gadymky aýdylyşy boýunça golçasy köwüp ýasalýar. Diýmek, biziň gadymy ata-babalarymyz agaçdan köwülip ýasalan hem süýkelip çalnan saz guralyna «gypjak» diýip at beripdir. Gurluşyna, ýagny kädisiniň içiniň köwülip ýasalýandygyna, süýkelip çalyýandygyna görä, aslynda gypjak bilen gopuz bir saz guraly bolmaly. Başga hili sözler bilen aýtsak, gadymy atalarymyzyň arasynda şol bir saz guraly iki at bilen ýörgünli bolupdyr. Bu bolsa geçmiş türkmen saz medeniýetine häsiýetli ýagdaýlaryň biri. Eger dessionlarymyzy alyp görseňiz, olarda. «dutar» sözi onçakly ýörgünli däldir. Olarda dutaryň «tamdyra», «saz» atlary diýseň köp ulanylýar hem «ol eline sazyny alyp», «ol tamdyrasyny düzüp» ýaly söz düzümlerine häli-şindi gabat gelmek bolýar.

Okyjylaryň bu ýerde «Eýsem geçmişde «gypjak» atly saz guraly bolupmy näme?» diýäýmegi juda ähtimal. Şonuň üçin hem uzynrak bolsa-da, şu ýerde belli edebiýatçy alymymyz **Nazar Gullaýewiň**, şeýle sözlerini getiresimiz gelýär: «Faraby 940–941-nji ýyllarda ýene Orta Aziýadan Yraga ugraýar. Ol ýol ugruna Reý şäherinde Buweýhileriň/بويه لرینگ weziri Sahyp Abbat bilen duşuşýar. Öňem belleýşimiz ýaly, Faraby hemişe öz sada milli lybasynda gezer eken. Şonuň üçin weziriň kabul edişligine gelen sada lybasly beýik alym hiç kimiň gözüne ilmändir. Hatda ony alymyň at-owazasyny eşidip, hormat üçin çagyran weziriň özem tanamandyr. Toý-dabara gyzyşyp, nobat aýdym-saza ýetende, Faraby ýanyndaky haltajykdan bölek-bölek taýajyklary çykaryp, olardan çilim kädini ýada salyp duran bir saz guralyny ýasap, onda dürli mukamlar çalyp başlaýar. Ol bir saz çalanynda, oturanlar şatlanylşyp, gülüşipdirler, ikinji sazy çalanda, gamlanyp, gözýaş edipdirler, üçünjini çalanynda bolsa hemmeler uka gidipdirler. Bu saz guralyny Farabynyň özi ýasan bolara çemeli. Onuň ady kä çeşmelerde «gypjak» diýlip berlipdir. Onuň kädä meňzeşdigini, süýkelip çalýandygyny göz önünde tutanynda, ol gyjak bolmaly. Ýöne aslyýetinde «gyjak» sözünüň «gypjak» sözünden bolmagy-da ähtimal». Eger öňde getiren faktlarymyza arkalansak, edebiýatçynyň häzirki «gyjak» sözi Farabynyň çalan «gypjak» saz guralynyň adyndan bolsa gerek diýen çaklamasy köp derejede hakykata bap gelýär.

Eýsem öz gyjagy bilen adamlary hem agladyp, hem güldürip bilen Faraby kim-bolupdyr? Abu Nasyr al-Faraby (873 – 951) Gündogaryň beýik ensiklopedik alymy. Öz döwründe «mugallymy-sany», ýagny, ikinji mugallym» (Birinji mugallym Aristotel) diýen baha mynasyp bolan adam. Ömrüni Farabynyň döredijilik mirasyny öwrenmäge bagyşlan görnükli özbek alymy, professor **M. Haýrullaýew** köp sanly

irki çeşmelere salgylanyp «Farabynyň asly oguzlardan bolupdyr» diýip ýazýar. Oguzlaryň bolsa türkmenlerdigini subut edip oturmagyň hajaty ýok. Baryp XI asyrdan Mahmyt Kaşgarly ilki kitabynyň başynda «Oguzlar —bular türkmenlerdir», sözlüginin ahyrragynda bolsa, «Türkmenler—bular oguzlardyr» diýip ýazyp gidipdir. Diýmek, Faraby bilen bagly bu fakta esaslansaň, türkmen gyjagy mundan müň ýyl ozal hem bar ekeni.

Dogrusyny aýtsak, türkmen gyjagy ýaňy-ýakynda döräpdir diýen pikire gulluk edýän diňe A. Ahmedow däl. Şeýle garaýyş türkmen sazynyň taryhyna bagyşlanan beýleki işlerde-de, makalalarda-da göze ilýär. Ynha, geçen ýyl türkmen telewideniýesi meşhur gyjakçymyz Annageldi Jülgäýew hakynda ýörite gepleşik berdi. Gynandyrýan ýeri, ussat gyjakçymyz hem bu saz guraly ýaňy-ýakynda döredilipdir diýip tassyklady. Eýsem bu näme üçin beýle bolýar? Aslynda munuň ýönekeý sebäbi bar. Biziň saz taryhçylarymyz-da, sazandalarymyz-da türkmen sazynyň taryhy diýilse, W. Uspenskiý bilen W. Belýaýewiň «Türkmen sazy» diýen işine ýapysýar. Bu belli bahasy bolmadyk işde bolsa gyjak hakynda şeýle ýazylypdyr: «Orta Aziýada şeýle giň ýaýramagyna garamazdan, gyjak W. Uspenskiniň aýlanyp çykan ähli türkmen taýpalarynyň arasynda diňe ýomutlarda hem çowdurlarda gabat gelýär. Galyberse-de, Babajan işanyň sözlerine görä, gyjak olarda bary-ýogy elli ýyl mundan öň peýda bolupdyr. Bu ýagdaý bir göräýmäge juda geň. Belki bu hem beýleki maglumatlar ýaly türkmen sazynyň diýseň özboluşlylygyna şaýatlyk edýändir». Munuň özi häzirki zaman alymlarymyzyň hem deslapky barlaglara esaslanyp aýdylan bu pikirden aňry geçip bilmeýändigini-görkezýär.

Nesimiziň agyrýan ýeri, türkmen sazynyň köklerini yzarlap, taryhyň çuňluklaryna çümüberýän alymlar bizde ýok diýen ýaly. Ýogsam yhlas edilse, şol kökleri tapyp boljak. Ynha, öz gyjagy bilen gudrat görkezen Faraby. Ol diňe ussat sazanda bolmandyr. Beýik alym ilkinji bolup Gündogar sazynyň teoriýasyna bagyşlap üç sany saldamly iş ýazypdyr. Bagtymyza şol işler biziň günlerimize gelip ýetipdir. Farabynyň saz traktatlarynda Gündogar sazynyň perde, heň aýratynlyklary, owaz öwüşginlikleriniň özboluşlylygy, saz ritmleriniň hilbe-hilligi töwerekleýip hem jikme-jik beýan edýlipdir. Olarda sesleri nota geçirmek, saz gurallaryny şol notalar boýunça çalmak ýaly möhüm meseleler hem işlenipdir. Häzirki günlerde gazak alymlary Farabynyň eserleriniň esasynda gadymy sazlary dikeltmegiň üstünde iş alyp barýar. Aslynda şeýle asylly işe ilki bolup türkmen saz taryhçylarynyň, sazandalarynyň, kompozitorlarynyň ýapyşmagy gerek. Eger şeýle edilse, gadymy ata-babalarymyzyň gopuzda ýa-da gypjakda çalan «gyjak sazlaryny-da» diňlemek bagtynyň miýesser etmegi bolup biljek zat ahyryn!

1989 ý.

DANA ATA OGUZNAMA AÝDYPDYR

Orta asyr arap, pars türki dilli edebiýatlaryň durmuşynda özboluşly çeperçilik ýörelgesi ýüze çykypdyr. Bu ýörelgä ylmy edebiýatda **nezireçilik** diýilýär. Ol özüniň tebigaty boýunça belli bir söz senetkäriniň başga bir ussadyň eserine, ýa bolma-sa edebiýatda öňden bäri işlenip gelinýän anyk bir tema ýüzlek, täze eser ýazmagy bilen häsiýetlenýär. Nezireçilikde awtor özüniň çeperçilik konsepsiýasynyň aýratynlygyna, mümkinçiliklerine görä däpleşen temany baýlaşdyrmaga, ösdürmäge, täze problemalary hem çeperçilik äheňlerini girizmäge çalyşýar. Täze obrazlar hem häsiýetler döredýär. Bir söz bilen aýtsaň, özüniň ähli döredijilik mümkinçiliklerini işe girizýär. Nezireçilik özboluşly çeperçilik bäsleşigi. Munda şahyr özünden öňki ýa-da döwürdeş şahyryň eserine jogap berýär. Özüniň döredijilik güýjüni görkezmäge mümkinçilik tapýar. Nezire ýazmak däbini iri epikada hem; liriki žanrlardaky şygrylarda hem görmek bolýar. XV asyryň poeziýasynda gazallara nezire-tahmys ýazmak däbi has ýörgünli bolupdyr. Epiki nezireçilikde bolsa esasan ozal arap, pars edebiýatçylarynda ýüze çykyp, däpleşen yşky mazmunly sýužetler täzedan galam astyna alnypdyr.

Nezireçilik däbiniň ikinji bir esasy tematik ugry taryhy, harby gahrymançylyk mazmunly sýužetlerde öz döredijilik güýjüni synap görmek bolupdyr. Nezireçiligiň bu ugrunda şahyr anyk bir taryhy şahs baradaky taryhy wakalara, rowaýatlara ýüzlenipdir. Şunuň netijesinde hem edebi durmuşda **Isgendernama, Oguznama, Seljuknama, Çingiznama, Timurnama, Şeýbanynama, Abdyllanama** ýaly däpleýin sýužetler ýüze çykypdyr. Olaryň arasyndan oguznama sýužetini täzedan işlemek has ýörgünli bolupdyr. Oguznamaçylyk däbiň irki döwürlerde ýüze çykandygyny tassyklaýan faktlar bar. Mysal üçin, gelip çykyşy boýunça Seljuk türkmenlerinden bolup, Müsürde ýaşan **Abu Bekr Aýbek at-Dawdawary** 1309-njy ýylda «Şöhretlylaryň taryhyndan dürler» diýen taryhnamasyny döredipdir. Dawdawarynyň eserinde ýazylşyna görä, Abu Müslim Horosanynyň hazynasynda gadymy parsy dilinde ýazylan bir kitap saklanypdyr. Bu kitap Anuşirwanyň (531—579-njy ýyllarda hökümdarlyk eden) ýerligi Marydan bolan meşhur weziri **Buzrugmahir Bagtagana** degişli eken. Ol **Ulug han Ata bitigçiniň** «Oguznamasy» bolupdyr. Eser türki dilden pars diline terjime edilipdir. Oguznamaçylyk däbiniň irki nusgasy häzirikçe Ulug han Atanyň, ine, şu eseri. Şunuň özi hem bu däbiň öz başlangyjyny has irki zamanlardan alyp gaýdýandygyny alamatlandyrýar. Oguznama sýužetiniň türkmenleriň nesilbaşysy hasaplanýan Oguzhan hem onuň gahrymançylykly hereketleri bilen bagly taryhy wakalardan, rowaýatlegeňdallardan düzülendigi bize belli.

Sýužet has irki döwürlerde ýüze çykan bolsa-da, nähilidir sebäplere görä, ony öz çeperçilik ussahanasynda täzedan işlemäge meýillenen awtor bolmandyr. Diňe XI asyrdan seljuklaryň Gündogaryň syýasy-jemgyýetçilik durmuşynda uly rol oýnap başlamagy bilen oguznama sýužetiniň hyrydary köpelip ugrapdyr. Seljuklaryň taryhyny ýazýan taryhçylar öz eserlerinde bu sýužeti girizmegi endik edipdir.

Eýýäm şol asyrda **Gardiziniň «Zeýn al-ahbar»** eserinde, 1126-njy ýylda ýazylan awtory näbelli **«Mujmal at-tawaryh wal-kysas»** atly senenamada, XII asyryň görnükli taryhçysy **Zahyreddin Nyşapurynyň «Seljuknama»** oguznama sýžeti peýda bolupdyr. XI asyryň belli dilçi alymy Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany lugat at-türk» sözlüğünde hem sýžetiň köp sanly detallary peýdalanylýpdyr. Bu döwürlerde sýžete edebi nukdaýdan däl-de, taryhy nukdaýdan çemeleşilipdir. Bu döwürde gıçki orta asyrlarda hem dowam edipdir. Şol bir wagtyň özünde sýžeti işlemekde ençeme täzelikler hem ýüze çykypdyr. Ön ol ýa-da beýleki taryhy eserde oguznama sýžetiniň özüni getirmek bilen çäklenilýän bolsa, bu döwürde onuň kompozisiýasyny ösdürmek meýli göze ilýär. Indi taryhçylar türki kowumlaryň gelip çykyşyna gysgaça syn bermek, Oguz hanyň ata-babalarynyň kimlerdigini görkezme döwürüne girizipdir. Biziň aňlaýşymyza görä, bu döwürde XIV asyryň görnükli taryhçysy **Reşideddiniň «Oguznama»** eserinden başlanýar. Soňky taryhçylar ikinji bir täzeligi hem girizipdir. Olar öz döwürleriniň han-soltanlarynyň taryhyny ýazanlarynda eseri oguznama sýžeti bilen başlamagy ýörelge edinipdir. Mysal üçin XV–XVII asyr hökümdary **Şeýbany hanyň** taryhyna bagyşlanan awtory näbelli **«Tawaryhy guzida-Nusratnama»** atly eserde, **Hafyz Tanyş Buharynyň** XVI asyr hökümdary Abdylla hanyň taryhy hakyndaky «Şerafnamaýy şahy» kitabynda şeýle ýagdaýy görmek bolýar. Şonuň ýaly-da, soňky döwürlerde awtorlar sýžete özleriçe, çeperçilik suwuny çaymaga çalşyp ugrapdyr. Buharynyň eserinde edil türkmen dessanlarynda bolşy ýaly, kyssa bilen şygry gezekleşdirilýär. XVII asyr Hywa taryhçysy. Abylgazynyň «Şejeräyi türk», «Şejeräyi terakime» eserlerinde hem bu döwürde dowam etdirilýpdir. Taryhçy sýžeti beýan edende ony dürli şygry bölekleri, rowaýatlar, obrazly aňladyş serişdeleri bilen bezemäge çalşypdyr.

Umuman, XVI asyrdan başlap oguznama sýžeti täzedan taryhylykdan edebileşmek ýoluna düşüpdir, şundan soň sýžeti edebi taýdan işlemäge synanyşyk edenler hem peýda bolupdyr. Ilkinji synanyşyk **Yhsan Ata Danýa Ata Abulhanynyň** paýyna düşüpdir. Ol sýžetiň esasynda «Oguznama» atly kiçijik poema döredipdir. Onuň poemasyň iki sany golýazmasy biziň günlerimize gelip ýetipdir. Dana Ata hem onuň «Oguznama» poemasy baradaky deslapky ylmy barlaglar türkmen edebiýatynyň uly dosty, akademik A. N. Samoýlowiçe degişli. Alym Dana Atanyň bu eseri bilen ilkinjý ýola 1908-njy ýylda tanşypdyr. Ol eseriň golýazmasyny **Hojaly Molladan** alyp, şondan iki ýyl soň şahyr hem onuň bu eseri hakyndaky ilkinji maglumatlary ylmy dolanyşyga girizipdir. 1920-nji ýylda Abylgazynyň «Şejeräyi terakimesini» rus diline geçirip, Aşgabatda neşir (1897) eden **A. G Tumanskiý** dünýäden ötüýär. Onuň arhiwi bilen tanşan A. N. Samoýlowiç poemanyň ýene bir golýazma nusgasyňy ele salýar. Şol nusgany hem 1927-nji ýylda baş-bitin neşir edýär. Mundan başga-da, SSSR YA-nyň Gündogary öwreniş institutynyň Golýazmalar fondunyn 2/1927-nji bukjasynda, Türkmenistanyň YA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň Golýazmalar fondunyn 1771-nji bukjasynda poemanyň golýazmalary saklanýar. Biz elimizde bar bolan golýazma nusgalary deňeşdirip, öwrenip poemanyň tekstini taýýarladyk. Şu işde özüme

ýakyndan kömek beren tekstolog alym **Abdyrahman Mülkamanowa** ULY minnetdarlyk aýdasym gelýär. Makalamyzda şol kiçijik poemany dolulygyna getirmegi makul gördük. Munuň özi ilkinji nobatda bize şahyryň ideýa-çeperçilik älemine has içgin aralaşmaga şert döredýär. Ikinjiden, ol awtoryň döwrüni hem ömrüni göz önüne getirmäge belli derejede mümkinçilik açýar. Üçünjiden, Dana Atanyň galamynyň «Oguznama» ýaly çylşyrymly sýužetiň önünde nähili durup bilendigine göz ýetirmäge hemaýat edýär.

*Oguzhandan aýrulmuşam.
Bil, **Söýülhan** bolganymyz.
Bir atadan ýaýramuşam
Ýokdur sözde ýalganymyz.*

*Safalyg ak öýün kurdy,
Kyrk ogluga orun berdi,
Uzun nama andan erdi,
Ýol koýup ötdi hanymyz.*

*Künhan ogly Kaý ilbaşy,
Baýat kitür tegre-taşy,
Alkaöýli berur çaşy
Karaöýli tarhanymyz.*

*Aýhan ogly Ýazgur, Tüger,
Tuturta, Ýabur bahadur,
Yslamga kirdi köp küfür,
Karadaşly kardaşymyz.*

*Ýulduz ogly Kyzyk, Owşar,
Bektil, Karkyn hetden aşur,
Küfürler zulmundan çaşur,
Hyzyr-adak han ilimiz.*

*Hyzyr-ili, Aly-ili,
Törelerge hyzmat kylu,
Hywa, Hazaraspnyň güli,
Han aldyda ýörgenimiz.*

*Kökhan ogly ki Baýundur,
Ili baýlyk-le çawludur,
Bahadur Bijen, Çowuldur,
Çebni bile örgenimiz.*

*Taghan ogly Salgur, Eýmür,
Aty düldül, kuşy algur,*

*Alaýüntli, bul Üregir,
Ärdur Salgur soraganymyz.*

*Teňiz ogly Igdür, Bükdüz,
Uwa, Kynyk hökmi ýalguz,
Sahypkyran kije-kündüz,
Hesen-ili durganymyz.*

*Hesen-ili, eli sazlyg,
Dal bedewlig, tebil bazlyg,
Ýügrük at, boýny kotozlyg,
Bile kuşlar çapganymyz.*

*Altun asarga ýaý asur,
Barur ise ol ýow basur,
Işi-küçi çald baş kýosür,
Bahadur alp bu känimiz.*

*Ülüş aldy on ikisi,
Aýmak bu sagka bakasy,
Müňge tendir her bökesi,
Her biri Rüstem Zalymyz.*

*Mahbuplary kaz bogazlyg,
Ýügrük atlyg, eli sazlyg,
Dal bedewlig, Tebil bazlyg,
Bile guşlar salganymyz.*

*Külli özbek-çengiznama,
Kalmuk, kazak, kyrgyz näme,
Astymyzga kelse heme,
Ýokdur anda durganymyz.*

*Akman, Karaman uruşdy,
Kör, neneň ne kurtlar keçdi
Oguz ili zordan köçdi,
Ol sür-hä sür bolganymyz.*

*Özüň kaldyň ýaman atga,
Ömrüňni berdiň berbatga,
Töhmet kyldyň Hoja Ahmetge,
Sen-sen ýaman körgenimiz.*

*Sofulary asyl zatlyg,
Pirleri bar keramatlyg,*

*Hojasy yzzat-hormatlyg,
Ilge duwa kylganymyz.*

*Pürdür tiýrler babamuzny,
Nama içre rast tiýr sözni,
Yhsan baba tiýrler bizni,
Abulhandur örgenimiz.*

Dana Atanyň ýaşan ýeri, ömri hem döwri baradaky ilkinji esasyrak maglumatlary hem şu poemadan alyp bolýar. Biziň elimizde başga düýpli maglumatlar ýok. Şahyr özüniň ören-ýaşan ýeriniň Abulhandygyny aýdýar. **Abulhan häzirki Balkan dagynyň irki ady. Häzirki Krasnowodsk oblastynyň iki ýerinde Dana Atanyň ady bilen bagly gonamçylyk bar.** Olaryň biri Kürendagyň eteginde. Şol ýerdäki oba hem çeşmä ýerli halk «Däneata» diýýär.. Bu Dana Atanyň ýerli gepleşik boýunça atlandyrylyşy. Ikinji gonamçylyk Uly Balkanyň töwereginde ýerleşýär.

Etnograf S. Demidow şahyryň şahsyýeti bilen gyzyklanyp, halk arasyndan iki sany rowaýaty ýazyp alypdyr. Birinji rowaýatda şeýle diýilýär: Dana Ata ilki başlarda Balkanyň töwereklerinde ýaşapdyr. **Bir gün onuň gulagyna Gürgen töwereklerinde güzeran geçirmegiň has ýeňilräkdigi baradaky habar degýär.** Şahyr muny eşidip, Gürgen töwereklerine geçýär. Ýolda näsaglap dünýäden ötyär. Ikinji rowaýat has başgarak maglumaty berýär. Günleriň birinde Dana Atanyň obasyna galmyklar çozýar. Şahyr basybalyjylardan gutulmak üçin Kürendaga tarap gaçýar. ýöne basybalyjylar onuň zyndan ýetip Kürendagyň eteginde ony öldürýärler. Halk arasynda şahyryň öldürilen ýeri **«Gan dökülen ýer»** diýlip at alýar. Onuň jesedi bolsa Balkanyň etegine äkidilýär. Şuňa esaslansaň Kürendagyň etegindäki gonamçylyk hakyky däl bolup, ol diňe şahyryň galmyklar tarapyndan öldürilen ýeri bolup çykýar. Ähtimal, hakykylygy üçindir. Şahyryň Balkanyň etegindäki gubry hakyndaky maglumatlar taryhy işlere-de düşüpdür. **Munis** özüniň **«Ferdöwüs-ulykbal»** diýen işinde 1815-nji ýyllaryň wakalary barada gürrüň berip, «Gijeki ýorışden soňky ýük ýazdyrylan ýer Dana Atanyň töweregi boldy» diýip ýazýar.

Şahyryň haýsy döwürde ýaşandygy baradaky ilkinji maglumaty hem A. N. Samoýlowiç beripdir. Ol Hojaly mollanyň özüne ýollan maglumatlaryna esaslanyp, Dana Atany XV—XVI asyrlarda ýaşan şahs hasap edipdir. Alymyň ylmy arhiwini öwrenip, bu barada ýörite iş ýazan **D. Nuralyýew** onuň golýazmalarynyň birinde Dana Ata barada pikir öwrülip, «XVI asyrdan ir däl-dir-dä» diýlip bellik edilendigini habar berýär. S. Demidow şahyryň gubrundaky daşlara ýazylan ýazgylary öwrenipdir. Esasy daşa ýazylan **«Bijin ýylynda- Goşahyrlyda bitildi. 1017»** diýlip ýazylan senäni häzirki milady ýyl hasabyna öwürüp, onuň 1608-nji ýyla gabat gelýändigini belleýär. Şuňa esaslanyp hem Dana Ata XV—XVI asyrlarda ýaşan bolsa gerek diýen netijä gelýär. Emma bu ýerde alym hasabyny ýalňyşypdyr. 1608-nji ýyl XVI asyra däl-de, eýsem XVII asyra düşýär. Eger şol daşa ýazylan seneden çen alsaň, şahyr XVI asyryň ikinji ýarymynda ýaşap, XVII asyryň başynda dünýäden ötüpdür.

Bar bolan käbir gytaklaýyn maglumatlar hem şahyryň şu döwürde ýaşandygyny tassyk edýär. Mysal üçin, köp sanly ygtybarly taryhy çeşmeler şahyryň poemasynda ýatlanýlan aly-ili, hyzyr-ili, hesen-ili" atly türkmen taýpalarynyň XVI—XVII asyrlarda Balkan, Uzboý etraplarynda ýaşandygyny habar berýär.

Dana Atadan ozalky hem onuň döwründe ýaşan taryhçylaryň oguznama sýužetine taryhy material hökmünde seredendikleri hakda öňde bellenipdi. Olaryň döredijilik maksady ilkinji nobatda beýan edýän taryhy wakalaryna, taryhy ýazylýan han-soltanlarynyň hereketlerine, durmuşyna gönükdirilipdir. Oguznama sýužeti olara kömekçi serişde, gepbaşy bolup hyzmat edipdir. Emma Dana Ata galama ýapyşanda halk bähbitli asyly maksatdan ugur alypdyr. Muňa göz ýetirmek üçin ozaly bilen Abylgazynyň şeýle sözlerini ýatlalyň:

«Türkmenniň mollalary we şeýhleri we bilgeleri meniň taryhny ýahşy bilerumni eşitib tururlar. Taky bir kün barçalary kelib arz kyldylar kim, «Biziň içimizde «Oguznama» köp turur. Emma hiç ýahşysy ýok. Barçasý galat, birini-birisige muafyk ermes. Her haýsýsy bir türlük we bir dürüst ygtybar kylgu dek taryh bolsa erdi ýahşy bolur erdi» tiýib ötün kyldylar.»

Görşümiz ýaly, halk köpçüliginiň öz taryhyny, geçmişini bilmäge höwesi güýçli bolupdyr. Öz döwrüniň öňdebaryjy hem ylymly-bilimli adamy bolan Dana Ata halkyň şol höwesini duýmagy başarypdyr. Halkyň öz taryhyna, gelip çykyşyna belet bolmak teňneligini gandyrnak üçin hem galama ýapyşypdyr. Muny şahyryň poemanyň öňünden ýazan şeýle sözleri hem tassyk edýär:

«Elkyssa, Kühannyň, Oguzhannyň eteginde ýaýylygan perzentleriniň atlaryny aýtalyň. Yhsan şeýh, ýagny, Dana Ata «Oguznama» aýtyb turur. Jemg **Söýülhanga** bizden ýadygär kylysyn tiýib, any körüb asyl nesillerin bilsin tiýib, bularnyň şanyga nazym kyldylar».

Şahyr edebiýatyň taryhynda ilkinji bolup oguznama sýužetini şygry forma salypdyr. Oňa taryhçynyň däl-de eýsem hem taryhçynyň, hem şahyryň gözi bilen seredipdir.

Poemany şeýle formada ýazmak bilen şahyr ençeme döredijilik utuşyny gazanypdyr. Abylgazydan «Oguznama» ýazyp bermegini sorap türkmenleriň sowatly adamlary ýüz tutupdyr. Taryhçy hem sýužeti beýleki taryhçylaryň edişi ýaly, kyssa bilen, uly planda işläpdir. Onuň bu eseri ilatyň diňe sowatly toparyna elýeterli bolupdyr. Munuň tersine Dana Ata başga maksady nyşana alypdyr. Ol öz eserini giň halk köpçüligine niýetläpdir. Ony sowatsyz adamlaryň hem kynçylyksyz ýat tutmagyna şert döredipdir. Şahyr uly taryhy hem etnografik faktlary aňrybaş derejede ýygjamlap bermeginiň hötdesinden gelipdir. Munuň üçin ol türki ýazuw edebiýatynyň arap-pars edebi däplerinden alnan şygry formalaryna däl-de, eýsem türki poeziýanyň öz çeperçilik gazanany bolan goşuk formasyna arkalanypdyr. Goşuk türkmen edebiýatynyň esasy şygry formasy bolupdyr. Soňky döwürlerde bu söz «goşgy» görnüşine geçip, tutuş poeziýany aňladypdyr. Goşuk ýa-da goşgy gadym döwürlerden başlap ýönekeý halk köpçüliginiň çeper kabul ediş

mümkünçiliklerine laýyk bolup gelipdir. Filologiýa ylmylarynyň doktory **Rahman Rejebow-yn** (Kümüşdepeli Rejep Rahmany-A.G) sözleri bilen aýtsaň «**Goşgy türkmen halk sazyna jogap berip bilen (ýek-ýarym muhammesi hasap etmeseň) ýeketäk formadyr**». Aýratyn hem ýedi-sekiz -bogunly goşgular aýdym edip aýtmak üçin hem, ýat tutmak üçin hem has amatly hasaplanypdyr. Diýmek, Dana Ata öz «Oguznamasyny» şeýle formada, şeýle ölçegde ýazmak bilen goşgynyň şol artykmaçlyklaryny hem hasaba alypdyr.

«Deňziň suwunyň şorlugyny bilmek üçin onuň hemmesini içmek hökman däl» diýen söz bar. Edil şonuň ýaly, Dana Ataňyň şujagaz poemasy hem onuň daşýarar zehinli, söze gysyk, pikire baý şahyr bolandygyny kepillendirýär. Şahyr Oguzhanyň tutuş nesil şejeresini bary-ýogy ýigrimi dört sany sekiz bogunly setire siňdirmegiň hötdesinden gelipdir. Şol setirlerde hem Oguzhanyň alty ogly, onuň şol -ogullaryndan bolan ýigrimi dört agtygy edil taryh-namalardaky ýaly, ýaşyna görä, berk tertip bilen yzygiderli görkezilýär. Dana Ata ýekeje ýerde bu düzgünden çykypdyr. Ýyldyzhanyň ilkinji ogly Awşar bilen ikinji ogly Kzyzygyň ýerlerini-çalşypdyr. Şahyr şuny hem diňe rifmanyň hatyrasyna şeýle etmäge mejbur bolupdyr. Dana Ata türkmen taýpalarynyň gelip çykyşyna, olaryň soňky ykbalyna ýakyndan belet eken. Ol **Ýazyryň** ady bilen başlanýan bendi «Karadaşly kardaşymyz» diýen setir bilep tamamlayar. Bu ýöne ýere edilmändir. Taryhy çeşmeler gadymy ýazyrlaryň soňky asyrlarda garadaşly diýlip atdandyrylandygyny belleýär. Dana Atanyň döwründe bu taýpanyň garadaşly ady has ýörgünli bolupdyr. Edil şonuň ýaly-da, Igdiriniň ady bilen başlanýan bent «Hesen-ili durganymyz» diýen setir bilen soňlanýar. Hywa taryhçysy Munisiň ýazmagyna görä, XVI asyrdaky esasy ýadrosyny igdirler düzen türkmen taýpa birleşigine Hesen-ili diýlip at berlipdir. Görşümüz ýaly, şahyr däpleýin sýužete çeperçilik nukdaýdan çemeleşende hem taryhy jürlügi unutmadyr.

Dana Atadan ozal hem onuň döwründe oguznama sýužetini işläň taryhçylar sýužeti bat alyş nokady hökmünde peýdalanylýan, soň öz döwürleriniň anyk taryhy wakalaryna geçipdir. Dana Atanyň poemasynda hem şu däbe eýermek alamatlary duýulýar. Mysal üçin, şahyryň «Hywa, Hazarasppyň güli, // Han aldyda ýörgenimiz» diýen setirleri şahyryň ýaşan döwrüniň anyk wakalarynyň ysyny berýär. Eýsem bu ýerde ol haýsy hany göz önünde tutýar? Biziň pikirimizçe, ol bu ýerde 1559—1602-nji ýyllarda hökümdarlyk eden **Hajymuhammet hany** nazara alýar. Munisiň ýazmagypa görä; ol parasatly, köp tejribeli adam bolupdyr. Öz ýakynlary bilen hoşniýetli gatpaşykda bolup, adamlara eserdeň garapdyr. Hajymuhammet han köplenç türkmenlere arka diräpdir. Inglis syýahatçysy Jenkinsonyň Hajymuhammedi «türkmenleriň hany» diýip häsiýetlendirmegi hem şunuň bilen bagly. Diýmek, Dana Ata Hajymuhammet hanyň ýanynda, Hywada, Hazaraspda ýören türkmen ýigitlerini güle deňeýär. Ýa bolmasa şuna meňzeş ikinji ýagdaý. Sýužetiň gahrymançylykly ruhy, döwrüň pajygaly wakalary Dana Ata ýaly takwa adamy hem «Kastymyza gelse heme, // Ýokdur anda durganymyz» diýmäge çenli mejbur edipdir. Bu setirleriň aňyrsynda hem zamananyň anyk taryhy

wakalary ýatýar. Dana Atanyň ýaşan döwründe, XVI asyryň ikinji ýarymynda häzirki türkmen topragyny özbek, galmyk, gazak feodal han-begleri häli-şindi at aýagynyň tozuna garypdyr. Halk rowaýatlaryna görä şahyryň özi hem galmyk hanlarynyň çozuşlarynyň gurbany bolupdyr.

Rus görnükli tankytçy **W. Belinskiý** hakyky şahyryň ýaşayşynyň onuň eserlerine iň gowy düşündiriş bolýandygyny, şol eserleriň onuň ýaşayşyny hemme zatdan gowy ödeýändigini belleýär. Munuň özi hakykatdan hem şeýle. Şahyryň islendik eserine belli bir derejede onuň şahsyýeti, ruhy-psihologik dünýäsi, durmuş nazaryeti siňýär. Bu ýagdaý Dana Atanyň poemasynda hem görünýär. Öz döwrüniň ogly bolan Dana Atanyň zamasynyň uly şeyhleriniň biri hasaplanandygyny onuň lakamy hem aýdyp dur. XII asyrdan başlap, görnükli dini ündewçilere, uly sufistik şahyrlara «ata» lakamy berlip ugrapdyr. Türki halklar ilkinji gezek Hoja Ahmede «ata» hormatly lakam beripdirler. Dana Atanyň hem Hoja Ahmediň sufistik ideýalaryna eýeren adam bolandygyna şek ýok. Onuň öz gahrymançylyk mazmunly poemasynda hem Hoja Ahmedi ýatlamagy şunuň bilen bagly. Eýsem türkmenleriň XII asyrdaky Akman hem Garaman toparlanyşyklary, oguzlaryň göçüşleri baradaky gürrüniň Hoja Ahmediň üstüne atylan töhmet bilen baglanyşdyrylyp goýberilmeginiň sebäbi nämede?- Taryhçy **S. Agajanow** şeýle bir rowaýaty getirýär: Nähilidir sebäplere görä Syrderýa boýlarynda Türküstanda ýaşan Akman hem Garaman türkmenleri bilen Hoja Ahmediň arasyna tow düşýär. Türkmen adamlary bu keramatly hasap edilýän şahsy il masgarasy etmek maksady bilen, bir adamyň sygryny ogurlap alyp, ony öldürip, sygryň läşini bolsa Hoja Ahmediň medresesiniň jaýynda goýup gidýärler. Özünü sygyr ogrusy edip görkezmege çalşan Akman hem Garaman türkmenlerinden Hoja Ahmet gaty ynjaýar. Olara gargyş edýär. Şondan son bu türkmenleriň edeni tersine bolýar. Teý_ahyry olar Syrderýa boýlaryny terk edip, göçüp gitmege mejbur bolýar. Dana Atanyň Akman, Garaman türkmenleri, oguzlaryň zordan göçüşi, Hoja Ahmede atylan töhmet baradaky setirleri şu rowaýata direýär.

Dana Atanyň bu poemasy diňe çeperçilik taýyndan däl, taryhy jähtden hem juda ähmiýetli. Oguz han hem oguzlar hakyndaky öňden bar bolan taryhy maglumatlary şahyryň setirleri bilen deneşdirip, saldarlap görseň, olar ozalky faktlaryň ýene bir öwre tassyklanmagyna, käbir zatlaryň has aýdyňlaşmagyna hemaýat edip biler. Mysal üçin, irki taryhy maglumatlara görä, Oguz han kyrk şäherli döwletini berkarar edipdir. Ol häzirki *Yssykkölüň* töwereklerinde öz paýtagtyny döredip, şol ýerde hem ilkinji alty ganat türkmen öýüni dikipdir. Dana Ata hem öz poemasynda bu taryhy maglumaty şeýle beýan edýär.

*Safalyg ak öjün kurdy,
Kyrk ogluga orun berdi,
Uzun nama anyň erdi,
Ýol koýup ötdi hanymyz.*

Ähli oguznamalarda Oguz hanyň alty sany oglunyň bolandygy aýdylýar. Dana Ata bu ýerde olaryň sanyny kyrka ýetirýär. Eýsem ol bu ýerde faktlary bulaşdyrýarmyka? Ýok, beýle däl. Gadymy türki dilde «ogul» sözi häkimlik titulyňy, harby derejäni hem anladypdyr. Biziň aňlaýşymyza görä, şahyr «ogul» sözünü şu manyda ulanypdyr. Onuň bu setirlerinde beýan edilen ahwalatlary XVIII asyryň görnükli şahyry Şeýdaýy hem kem-käs üýtgedip täzededen gaýtalapdyr.

*Kyrk şäherden hyraç aldy,
Oguz ili äleme doldy,
Çoh döwran geldi, sowuldy,
Kany anyn, däbi, ýoly?*

Gürrüni edilyän poemasy şahyryň diňe dini-sufistik ündewlere gümra bolup oturan adam bolmandygyny görkezýär. Dana Ata örän çylşyrymly ruhy dünýäli, köpgyraňly zehin bolupdyr. Onuň «Oguznama» poemasy özüniň her taraplaýyn pikir ýöredip bilýän, çuň çeperçilik taýýarlygy bolan şahyryň galamyndan çykandygyny kemsiz aňladyp dur. Şahyryň galamy oguznama ýaly çylşyrymly sýužetiň önünde ejizlik etmändir. Poemada şahyryň çeperçilik güýjň, edebi ezberligi görünýär. Dana Ata öz eserini haýsydyr bir hana gowy görünjek bolup, hantamaçylykly ýazmandyr. Ol öz «nazymyny» – poemaýeýny ýönekeý halk köpçüligine niýetläpdir. Täzelikde edebiýatçy **Annagurban Aşyrow** Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň Golýazmalar fondunda şahyryň yşky mazmunly bir şygrynyň saklanylýandygyny anyklady. Diýmek, «Oguznama» poemasy onuň ýeke-täk eseri däl ekeni. Belki, gözlenilse şahyryň başga-da eserleriniň, hatda diwanynyň hem tapylaýmagy bolup biljek zat. Şularyň özi hem XVI–XVII asyrlarda türkmen edebiýatynyň özboluşly bir şahyrynyň ýaşap hem döredip geçendigini görkezýär.

1987 ý.

PYRAGYNYŇ DÜÝŞLERINI ÝORUP BOLMAZMYKA?

Görnükli Gündogarşynas Ý. E. Bertels Magtymgulynyň «Turgul!» diýdiler» şygryny şahyryň diplom goşgusy atlandyrypdy. Munuň özi Pyragy hakyky döredijilige düýş hakyndaky şygyr bile başlapdyr diýmegi aňladýar. Şahyryň golýazmalarynyň kileň şu şygyr bilen başlanýandygy hem muny belli bir derejede tassyk edýän ýaly bolup dur. Diňe şu şygyr däl. Eýsem Pyragynyň döredijiliginde düýş bilen bagly şygyrlaryň ýene sekizisi bar. Olar şahyryň «Ýar bizim sary», «Uçdum ýaranlar», «Sataşdym», «Boldum girýana», «Kulahly geldi», «Oýan!» diýdiler», «Diwana geldi», «Bir nan getirdi» şygyrlar. Eýsem şahyr näme üçin bir bada düýş bilen bagly şunça şygyr ýazdyka? Şol şygyrlaryň many merkezinde nähili matlaplar durýar? Bir söz bilen aýtsaň, bu düýş-şygyrlaryň ýorgudy näme? Biziň pikirimizçe, bu soraglara jogap bermek üçin ozaly bilen şol şygyrlaryň žanrlyk tebigatyny anyklamaly, olaryň kompozision özboluşlylygyny yzarlamaly. Magtymgulynyň bu eserleri sýužetli şygyrlar bolup, köp derejede ballada žanryna çalymdaş. Dogrusy, olary milli häsiýetli ballada atlandyrsaň hem bolman durjak däl. Professor **T. Silman** «Ballada köplenç tukat wakalar, häsiýetleriň heläkçilikli çaknyşygy, möhüm, dartgynly ahwallar barada gürrüň berýär» diýip ýazýar. Soň garaşlymadyk öwürümleriň bolmagyny, hereketleriň at böküşi ýaly beýan edilmegini balladanyň esasy kompozision prinsipi hökmünde görkezýär. Bellemeli tarapy, şeýle alamatlar Pyragynyň düýş-şygyrlarynda hem bar. Eger olary kompozisiýasy boýunça yzarlasaň, şahyryň ideýa-çeperçilik matlabyny seljerse bolýar.

Ozaly bilen Magtymgulynyň bu şygyrlarynyň sufistik mazmunlydygyny aýtmagymyz gerek. Belli gürji alymy **Elizbar Jawelidze**, **Jelaleddin Rumynyň** (1207–1279) hem Kiçi Aziýada ýaşan türkmen şahyry **Ýunus Emreniň** (1250–1320) sufizmi dogrusynda iki sany tutumly iş ýazdy. Onuň bu barlaglary biziň ýükümüzizi has ýeňledýär. Geliň, indi şahyryň şygyrlarynyň manysyny tirjek bolalyň.

Ilki şol şygyrlaryň hemmesinde hem sufistik dünýägaraýşa uýan şahyryň özüni ruhy taýdan kämilleşdirmek ugrundaky gözlegleriniň anyk bir pursatynyň beýan edilýändigini bellemegimiz gerek. Şonuň üçin hem bu şygyrlaryň wakalary dürli-dürli bolsa, olaryň beýan ediş prinsipleri, kompozisiýa gurluşy meňzeş gelýär. Şol şygyrlaryň şahyrana ekspozisiýasy şeýle: Lirik gahrymaý tünüň ýarynda ýa-da säher çagy düýş görýär. Onuň düýşünde keramatly ärler, pirlar peýda bolýar. Şolar hem şahyry «ruhy syýahata» alyp çykýar. Jawelidze bu ýagdaýy şeýle düşündirýär: «Bu ruhy syýahata ruhy halypa ýolbaşçylyk edýär. Ilki söz bilen tälim berýär. Soň ýakyn ruhy gatnaşyklaryň, iň soňunda hem telepatiki usulyň üsti bilen ony kämillik ýoluna salýar». Bu hakyky sufilere degişli ýagdaý. Magtymgulynyň şygyrlarynda hem şu ýagdaýyň täsirini açyk duýsa bolýar.

Ýöne bu ýerde uly tapawut hem bar. Şeýle ýagdaý hakyky sufileriň gündelik durmuşy bilen bagly bolsa, Pyragy ony düýş hasap edýär. Ikinjiden bolsa, hakyky sufiler özüniň belli bir döwürdeş «ärine» gol berýär. Mysal üçin, Ýunus Emre

Tapdyk Emrāniň sufistik ugruna uýupdyr. Munuň tersine, Magtymguly belli bir «äre» baglanyp oturanok. Onuň düýşünde kä dört atly, kä bir kişi, käte bolsa üç kişi peýda bolýar. Onuň galan şygrylarynda çiltlenler, erenler, bir bölek baý külahly adam şahyryň düýşüne girýär. Şahyryň «Diwana geldi», «Bir nan getirdi» şygrylarynda bolsa onuň ýanyna **Bahaweddin Nagyşbendi** gelýär. Görşümüz ýaly, Magtymgulynyň ruhy halypalary onuň döwürdeşleri däl. Olar şahyra hyýaly halypa. Ýöne onuň şol halypalaryna hormaty, söýgüsi uly. Sebäbi ol bu ýerde sufistik ýörelgeden ugur alýar. Jawelidzäniň aýdyşy ýaly, munda şägirt öz halypasyny bütiň düýrmegi bilen söýmeli.

Edil şonuň ýaly, Magtymguly hatda öz ruhy halypasyny gözel, owadan gyzyň, periniň ornunda goýup, ony şolara meňzedip söýýär:

*Bir bölek erenler tekrimni eýläp, تکریم
Al-u ýaşyl geýnyp, esbabin şaýlap,
Tutdum birisini baryndan saýlap,
Lebler⁵ şekerden mazaly geldi.*

*Bir peri saýlanyp seýle çykypdyr,
Gamza birle galam gaşyn kakypdyr,
Meniň janym uşk oduna ýakypdyr.
Başlary tylladan jygaly geldi.*

Şundan soň şol «ruhy syýahatyň» ikinji etapy başlanýar. Ruhy halypa ýa-da halypalar liriki gahrymany heniz görmedik, bilmedik ýerlerine alyp gidýär. Ol ýerler gahrymanyň akylyny haýran edýär. Şahyr ony «ajap jaý, ajap menzil» diýip atlandyrýar. Şonuň üçin hem ol ýerleri öwüp arşa çykarýar. Ony okyjynyň göz önünde janlandyrmaga çalyşýar. Munuň üçin hatda çeper peýzaža⁵ ýüz urýar. Ýöne onuň bu peýzaży aslynda şahyryň anynda döredilen, gurnalan, romantik häsiýetli peýzaž,- Sebäbi Ý. E. Bertelsiň aýdyşy ýaly, sufiler köplenç şeýle ýerler, has takygy, «bagy-bossanlar» diýip, hyýaly jenneti nazarda tutupdyr. Biziň pikirimizçe, Magtymguly hem sufistik poeziýanyň şu düşünjesine arka direýär.

*Kehkeşana çykyp dürli semerler, ثمر
Müň dürli miweler, horram şejerler,
Narynjy, turunjy, leýmun, injirler,
Bir abadan бага duşdum, ýaranlar!*

*Açylmyşdyr anda reňbe-reň güller,
Şuryş-u efganda şejda bilbiller,
Mermerden howuzly, köwser der suwlar,
Tahaýýyr eýleýip, çaşdym, ýaranlar! تحیر = حیران*

⁵ Ýap ýaşyl tebigat. (A.G)

*Ol gara baglykda gördüm bir çemen,
Ajaýyp meýlisin gördüm enjemen,
Döwre girip, gördüm, oturmuş çilten,
Salam berip, golun guçdum, ýaranlar!*

Üçünji bentden soň liriki gahrymanyň «ruhy başdan geçirmeleriniň» üçünji etapy başlanýar. Gahryman şol ajap ýerleri, bagy-bossanlary syýahat edip ýörşüne ärleriň, mahlasý, keramatlylaryň oturan eýwanynyň, saraýynyň ýa-da mejlis jaýynyň üstünden barýar. Gahrymany ýa ruhy halypasy şol ýere alyp barýar, ýa ony şol ýere gönükdirýär. Gahryman keramatlylary görüp, bir howa howpurgaýar, aljyraýar, özüni ýitirýär. Soň kem-kemden özüne gelip, garşysyndakylaryň kimdigini seljerýär. Ol «Turgul!» diýdilerde» oturanlaryň kimdigini Haýdardan – Alydan sorap bilýär. Şundan soň gahryman oturanlar bilen öwrenişip ugraýar. Dogrusy, olaryň özi gahrymany gadyrly garşy alýar. Ony öz hataryna goşýar. Gezek dördünji etaba gelýär. Keramatlylar oňa nähilidir gudratly meý içirýär. Soň gahryman özünden gidýär, akyl-huşuny ýitirýär, näme bolanyny bilmeýär., Keramatlylar munuň zynda özüni bilmän ýatan gahrymanyň daşyna geçýär. Öz işlerine başlaýar. Aýdaly, üstünden bir zat guýýarlar ýa göwresini altmyş para edip, täzedden gurnaýarlar. Başga bir şygryda garnyny ýaryp, içini nurdan doldurýarlar. Beýleki bir şygryda ärleriň biri onuň agzyna agzyny goýup, dem urýar. Beýle edilmegi gahrymanyň keramatlylar tarapyndan ykrar edilendigini, oňa ýönekeý adamlardan üýtgeşik gudrat berlendigini aňladýar. Şundan soň gahryman ruhy kämelligiň ýokary basgançagyna gadam goýýar.

Elbetde, liriki gahrymanyň bu basgançaga, sufistik termin bilen aýtsaň, «makama» ýetmek ugrunda çeken azaplary az bolmandyr. Mysal üçin, ol «Sataşdym» şygrynda keramatlylara duşup bilmeýär, kerwenden azaşýar, şeýdip olaryň elinden gudratly meýi içip bilmeýär. Şonuň üçin hem «**Al şerdba el uzatdym, emendim, Durusyn içmişler, laýa sataşdym**» diýip delminip galyberýär. Edil şeýle ýagdaý «Külähly geldi» şygryna-da häsiýetli. Emma galan şygrylarda liriki gahrymana şol keramatly meýi içmek miýesser gelýär. Sufi-şahyryň meý içip, mest bolup özünden gitmegi, başgaça aýtsak, ekstaz **جلسه** hala düşmegi barada gürrüň edip, Jawelidze «Bu adamyň «Meniň özüm – hudaý!» diýip biljek ýagdaýy» diýip ýazýar. Magtymguly öz şygrylarynda açyk beýle diýenok. Dogrusy, şahyr beýle diýip hem biljek däl. Eger açygyny aýtsa öz başyna **Mansur Hallajyň, Nesiminiň** gününüň düşjegini gowy bilýär. Şonuň üçin hem şygryň ahyrynda esasy matlabyň üstünü örtüp, liriki gahrymanyň özüne gelip, oýananyndan soňky ahwalatyny şahyr dürli hili syrly manýlar bilen beýan edýär. Diýmek, indi bu ýerde gürrüň şahyryň şygylarynyň soňlamasy barada gidýär. Has takygy, **Tamara Silmanyň** sözleri bilen aýtsaň, «Bu ýerde şygryň nähili şahyrana «açyşyň» hatyrasyna döredilendiginiň jemi jemlenýär», şahyr bolup geçen ýagdaýlardan netije çykarýar.

*Magtymguly aýdar, Kurhana uýdum,
Gybaty taşladym, haramy goýdum,
Sygryna bilmedim, syrymy diýdim,
Saklana bilmedim, zybana geldi.*

Ozaly bilen sufistleriň ýokarky ýaly, mes bolup, özünden gidip, ýene özüne gelmegi «ikinji gezek dogulmak» diýip häsiýetlendirýändigini bellemegimiz gerek. Edil şonuň ýaly, bu ýerde hem Pyragy ikinji gezek dünýä ineninden soňky ahwalaty, onuň netijesini beýan edýär. Diýmek, şundan soň şahyr ahlak kämilligine ýetipdir. Özüniň ruhuny ähli erbet häsiýetlerden saplapdyr. Indi onuň - liriki gahrymany özüniň gowy gylyklary bilen beýlekilere görüm-görelde bolup biljek. Şeýdip şahyr bu ýerde özüniň belent adamkärçiligi bilen öz diňleýjileriniň, okyjylarynyň ynamyna girmek, olara özüni ykrar etdirmek isleýär.

*Ýel bolup ýügürdim Ýeriň damarna,
Nazarym tokundy Arşyň kemerne,
Jebrut äleminde Jelil syryna —
Gelip, özüň garap görgül!» diýdiler.*

*Näçe hyýal etsem, ele getirdim
Kaýga baksam, ana nazar ýetirdim,
Bu hal ile men parahat ýatyrdym,
Ýüzüme tüýkürip: «Turgul!» diýdiler.*

Bu liriki gahrymanyň keramatlylaryň içiren şerabyndan soňky düşen ýagdaýy. Özi-de ol hakyky sufistik netije çykarma. Şahyr bu ýerde hemme zada akyl ýetirýär, «ýeriň damaryna ýügürýär», arşa çykýar, pelegiň aýlanyşyny görýär. Jebrut, (asman) äleminde jeliliň (hudaýyň) syrlaryna aralaşýar. Şeýdip, dünýä akyl ýetirýär. Jawelidze diýmişleýin «dünýä estetiki nazaryň aýtymyna düşýär, ol akyl ýetirişiň esasy obýektine öwrülýär». Emma şahyr diňe şeýle gudrata eýe bolup galanok, Kem-kemden «hemme zady bilýäniň, hemme zady görýäniň», - ýagny, hudaýyň özüne öwrülýär. Mertebäniň iň ýokary basgançagyna çykan şahyr indi özüni erkin guş saýýar. Ol indi hiç zada tabyn däl. Onuň üçin durmuşyň ýowuz, nädürs döredilen düzgünleri, kanunlary hem hiç zat. Sebäbi ol hakyň özi. Ine, Magtymguly syrly, gizlin häsiýetde bolsa-da adamyň mertebesini şeýle derejä göterýär. Şol bir wagtyň özünde munuň üsti bilen öz şahyrana şahsyýetini ykrar etdirýär.

*Diýrler: «Üç kişi bolduk ussadyň,
Daýym destan bolsun älemde adyň,
Magtymguly, wagtdyr, iste myradyň...
Bu syry akmak açar, ýa bir diwana.*

Biziň pikirimizçe, bu ýerde şahyr diýjegini diýip, soňundan oýunlyga salýar. Özüniň bu düşüniň syryny bir akmak ýa-da diwana açyp biler diýýär. Eger ýalňyşmaýan

bolsak, ol şeýle diýip, okyjysynyň öz syryna bolan gyzyklanmasyny artdyrmak isleýär. Ýogsam liriki gahrymanyň bu ýagdaýynyň hem uly manysy bar. Sufileriň ynanjyna görä, adam «ikinji gezek doglansoň» indi oňa ruhy taýdan ölme ýok, ol bakylyga öwrülýär. Edil şonuň ýaly, bu ýerde hem şeýle pikir aýdylmak islenýär. Ikinji setirde «destan» diýen söz bar. Ol dilden-dile düşmek, meşhur bolmak manylaryny-da berýär. Diýmek, şahyryň ussatlary oňa adyň daýym, hemişe dilden-dile geçsin, meşhur bolsun diýýär. Başgaça aýtsak, bu ýerde sen ruhy taýdan ölmersiň, bakylyga öwürlersiň diýen many gelip çykýar.

*Magtymguly, baş gün aşret sürmäge,
Jaý imesdir eglenmäge, durmaga,
Kararym ýok oturmaga, turmaga,
Agzyn açyp durmuş ýer bizim sary.*

Bu-da liriki gahrymanyň «ikinji gezek dünýü ineninden» soňky ýagdaýlarynyň biri. Şu ýerde uzynrak bolsa-da, **Ý.E.Bertelsiň** Magtymgulynyň şahyrana şahsyýetine beren bahasyny ýatlalyň:

«Onuň hemme şygrylary hereket etmäge çagyryş bolup durýar, dünýäniň bikämelligi hakynda aýdanda, ol şu dünýäni täzedan gurmak hakynda pikir edýär. Dünýäniň biwepalygy, ömrüň gysgalygy hakynda ol örän ýygý-ýygýdan agzaýan bolsa, ol şunuň bilen diňleýjä elini gowşuryp oturmaga wagt ýokdugyny, biderek geçirilen her bir minutyň gaýdyp gelmeýändigini hem hakyky ýaşalan ýaş diýlip, peýdaly bir zadyň döredilen wagtyna aýdylýandygyny ýatlatmak isleýär».

Biz bu aýdylanlary şahyryň ýokarky setirlerinde görýäris, ýöpe biziň aňlaýşymyza, bu setirler şahyryn graždanlyk hem döredijilik şahsyýetiniň programmasy. Sebäbi bu ýerde şol programma anyk pursat bilen bagly orta goýulýar. Şahyr özüni ykrar etdirdip, döredijilik güýjüne eýe boldy. Ýöne ol mundan soň beýleki sufiler ýaly pirlige-halypalyga hyýal edenok. Gol gowşuryp, hak diýip oturmak onuň asla hyýalynda ýok. Şahyr öz öňünde bu dünýäniň hözirini görmegi, hereket etmegi, göreşmegi, gözlemegi, tapmagy programma edip goýýar. Onuň öz programmasyny näderejede amala aşyrandygyna şahyryň soňky döredijilik hyzmatlary doly güwä geçýär.

*Magtymguly, hüşýar oldum, oýandym,
Oýandym, örtendim, tutaşdym, ýandym,
Magny bazarynda haýýata döndüm,
Şirin gazal donun biçdim, ýaranlar!*

Şahyr bu ýerde öz gören düýşünden başga hili netije çykarýar. Has takygy, ol munda beýhuş bolup täzedan özüne gelensoň, döredijilik ylhamyna eýe boldygy aýdýar. Indi onuň öz şahyrana sözünüň güýjüne ynamy uly. Ol indi köňle gelenini taraşlap şagladyp bilýär. Şu ýerde şeýle bir zady ýatlasymyza gelýär. Hut

häzirki günlerde hem halk arasynda uly söz ussatlary barada gürrüň edilse, «ol hakdan içen» diýilýär. Biziň pikirimizçe, bu halkyň gadymdan gelýän ynanjy. Sebäbi geçmişde halk köpçüligi hakyky şahyrlara döredijilik ylhamy hak-hudaý tarapyndan berilýär diýen düşüňjä uýupdyr. Soň geçmiş şahyrlaryň özi bu düşüňjäni çeper pikirlenmä ornaşdyrypdyr. Olar bu düşüňjäni çeperçilik taýdan işläp heňe getiripdir. Hakyň keramatlylary, onuň nazary düşen şahslar tarapyndan berilýän gudratly şeraby hem şony içenden soň peýda bolýan döredijilik ylhamy dogrusyndaky çeper detal munuň üçin has amatly görüpdür. Şeýdip bu detal Gündogar poeziýasynda ýörgünli däbe öwrülipdir. Däpleşen detal bolsa-da, Magtymguly bu detaly peýdalanyp, öz ideýa-çeperçilik poeziýasyny berkidýär, öz şahyryna şahsyýetini ykrar etdirýär, köpçüligi öz agzyna garar ýaly, öz sözüne ynanar ýaly edýär, şol bir wagtyň özünde dini dogmalaryň her hili garşylyklaryndan, myjbatlaryndan doly halas bolýar. Sebäbi indi olar «hakdan içen» şahyra dil ýetirip bilmeýär.

Biziň pikirimizçe, Pyragynyň düýşleriniň ýorgudy, ine, şeýleräk bolmaly. Şahyr şol bir temadan dokuz sany şygyr ýazypdyr. Ýöne olaryň hersiniň öz ideýa-çeperçilik agramy, öz nyşana alýan nokady bar. Önde görüp geçişimiz ýaly, şahyryň gelýän netijeleriniň köpüsi sufistik dünýägaraýyşda has ozal beýan edilipdir. Emma Magtymguly şol hili netijeleri sosiallaşdyrypdyr, gumanizmleşdiripdir. Heniz bu-da hemmesi däl. Çeper döredijilikde diňe näme aýdanyň däl, eýsem nähili aýdanyň hem esasy rol oýnaýar. Edil şonuň ýaly, Magtymguly hem bu ýerde öz ideýalaryny beýan etmegiň amatly ýoluny tapypdyr. Munuň üçin «düýş sýužetini» saýlap alypdyr. Şeýdip özüne beýleki sufiler ýaly, diňe öz döwürdeş halypalary bilen däl, eýsem «Men iň uly ýagşyzadalar bilen oturyp-turdum» diýmäge mümkinçilik gazanypdyr. Bu şahyryň çeperçilik ugurtapyjylygynyň nyşany. Ol bu ugurtapyjylyk bilen özüni keramat eýesi edip görkezmek isläpdir. Bu bolsa şahyra gerek bolupdyr. Sebäbi diňe şeýle eden wagty ol keramata ynanýan zamandaşlarynyň ruhy-ahlak derejesine täsir ýetirip biljekdi. Galyberse-de, ol şol bir sýužeti zol-zol gaýtalap, öz okyjysyny irizmändir. Şol bir sýužet esasynda döredilen her şygyrda şahyr okyjyny täze, garaşlymadyk netijeleriň üstünden eltýär. Ony täze pikir-duýgularyň ummanyna oklaýar. Magtymgulynyň döredijiliginde sýužetli şygyrlar onçakly köp däl. Olaryň esasy özenini şahyryň düýş-şygyrlary tutýar. Biziň aňlaýşymyza görä, Pyragynyň şu şygyrlary onuň ideýa-çeperçilik kämilliginiň özboluşly bir basgançagy. Şahyry ukrain dilinde «saýradan» Pawlo Mowpan onuň döredijiligi barada pikir öwürüp, şeýle ýazypdy: «Adamy taryp etmeli, oňa allanyň döreden mahlugydygyny ýatladyp, ony hemme zatdan ýokarda goýmaly. Şundan ugur alsañ, şahyryň funksiýasy – terbiýeçilik, sözüň doly manysynda aýdanyňda, onuň beýik wesýetleri».

Şahyryň beýik wesýetleri bolsa, onuň şu gürrüňi edilen şygyrlaryndan başlanýar.

1989 ý.

LOGIKA, ROWAÝAT HEM-DE HAKYKAT

IKI SEÝDI HAKDA

Bu gürrüň öňräkden bäri bardy. Onuň başyny 1966- -nji ýylda **S. Ahally** (Sapar Ensary-Kümüşdepeli- A.G) başlapdy. Ol şol ýyl «Mugallymlar gazetiniň» 4-nji aprelindäki sanynda çykan makalasynda Seýdiniň iki bolandygy baradaky pikiri orta atypdy. Emma dogrusyny dogry aýtsak, öz pikipini düýpli deliller bilen berkidip bilmändi. Biz bu makala barada gürrüň edip oturmakçy däl. Sebäbi oňa öz wagtynda **K. Jumaýew, M. Garryýew** hem Seýdiniň söwer dosty Zeliliniň ömür hem döredijilik ýoluny ýörite öwrenip, dissertasion iş ýazan **S. Durdyýew [Sary Guklani-AG]** dagy jogap beripdiler. Emma bu gürrüň soňam ýatyşmady. Iki Seýdili meseläni aýratyn hem **Aşyrpur Meredow** iş edindi. 1980-nji ýylda **Kümmet-howuzdaky «Kabus»** neşirýatynda «Seýdi hoja» diýen kitabyny neşir etdirip, otuz töweregi şygry hem «Goşa pudagym» dessanyny Seýdi hoja diýilýänin eserleri hasaplady. Seýdiniň eserlerinde ady agzalan **Habyp hoja, Mäti, Göwherşat, Hatyja, Şemşat,** olardan bolan çagalary — **Begnazary, Sahypnazary, Mirhaýdary, Mirheseni, Patmany, Zöhräni, aýal doganlary Orazbagty, Garryny, Orazbibini** ol Seýdi hoja bilen baglanyşdyrды. Edebiýatçy, kitaba ýazan sözbaşysynda şeýle ýazýar: «Artykmuhammet Seýdiniň ömri we döredijiligi barada senet ýüzünde galan maglumat ýok. Şoňa görä-de, onuň öz eserlerinde aýdylýan zatlar hem-de halk arasynda toplanan birnäçe gürrünler biziň üçin ýeke-täk tutaryk bolup hyzmat edýär» (4 sah.). Ol «Halk arasyndan toplanan birnäçe gürrünler» diýip diňe iki adama — **Hojaly mollanyň 1915-nji ýylda «Ruznamaýy Maweraýy — bahry Hazar»** gazetinde aýdan gürrüňine (bu hakda yzda durarys) hem **Kümmethowuzyň Peşkemer obasynda ýaşayan, 1980-nji ýylda 70 ýaşan Muhy mollanyň gürrüňine** salgylanydyr. Ol Muhy mollanyň dilinden şeýle bendi ýazyp alypdyr:

*Arzymanym, men myhmanyň şu gije,
Adym Artykmuhammet, nazm etdim Seýdi hoja,
Sonam aslyň Çakyr⁶, adyň Hatyja,
Lebiň şeker, dodaklaryň bal, perim.*

Muhy molladan alnan maglumat esasan şu bent. Ýöne biziň pikirimizçe, bu ýerde nätakyklyk bar. Bendiň ikinji setirinde Artykýuhammet, Seýdi hoja atlary gelýär. Ol 15 bogunly, galan setirler bolsa geçmiş türkmen edebiýatynyň ýörgünli ölçegi 11 bogunda ýazylypdyr. Görşümüz ýaly, atlar gelýän ikinji setir umumy ölçege gulak asanok. Diýmek, ikinji setir başdaky durkunda däl. Ol nähilidir bir maksat bilen üýtgedilipdir. Sebäbi geçmiş poeziýamyzda şygry beýle häsiýetde ýazylymandyr. Edebiýatçynyň getirýän bu bendinde Hatyjanyň çakyr tiresindendigi aýdylýar. Eýsem bu tire nirede ýaşapdyr? Lebap türkmenleriniň etnografiýasyny öwrenen **Ý. R. Winnikowyň** barlaglarynyň görkezişine görä, çakyr dört taýpa birleşiginden

⁶ Çakyr: Göklenlerde taýpa ady. (Çakyr, Begdili)—A.G

düzülen ärsarylaryň güneş taýpasynyň uly bir tiresi ekeni. Aslynda, bu tire geçen asyrlarda uly tireleriň biri bolupdyr. Kerki hem Halaç raýonlaryndaky Çakyr obalary şu tiräniň ady bilen bagly döräpdir.

Golaýda bolsa A. Meredow şol kitabyňa ýazan sözbaşysyny kem-käs üýtgedip, «Edebiýat we sungat» (25-nji noýab.r) gazetinde «Iki Seýdi hakda» ady bilen çap etdirdi. Gazetiň şol sanynda garrygalaly mugallym **A. Saparowyň** «Şahyr Seýdiler barada söhbet» diýen makalasy hem berildi. Elbetde, hakykat öz ýerini tapsa ýagşy. Edebiýatçylar bu ýerde özleriniň hakykaty gözleýändiklerini-de janygyp-janygyp aýdýarlar. Ýöne olaryň öz meselelerini jikme-jik öwrenmändigini, öz pikirlerine garşy durjak faktlaryň gapdalyndan göz ýumup geçendigini, öňünden aýtmakçy bolýarys. Ozaly bilen Seýdi hoja diýilýäniň ady hakynda. A. Meredow oňa Artykmuhammet diýýär. A. Saparow bolsa Seýitmuhammet. Eýsem bularyň haýsyna ynanmaly? A. Meredow makalasynda öz logikalaryna esaslanyp pikir ýöretse, A. Saparow esasan, rowaýatlara, halk arasyzdaky gürrüňlere arka direýär. Iň esasy-da, olaryň hiç birinde-de depseň deprenmez ylmy hem taryhy deliller ýok.

Hut şonuň üçin hem biziň olar bilen jedele girip, özümiziň olara garşy pikirimizi aýdasymyz gelýär.

Aşyrapur Meredowyň ynanjyna görä, Seýdi hoja Garrygalada ýaşapdyr. Özi-de hojalardan çykyp, Zeliliniň kyýamatlyk dosty bolupdyr. Seýitnazar Seýdi bolsa ärsarylardan bolup, Lebap hem Mary töwereklerinde ýaşapdyr. Ol Garrygala töwereklerine aýak hem sekmändir.

Gelin, ozaly bilen şu meseläni düşünişjek bolalyň. Edebiýatçy (A.M) Seýdiniň hojalardan bolandygyny «Habyp hoja, ner pälwanym gal indi» hem «Şahymerdan nesli, arslan beçesi» diýen setirlere esaslanyp, delillendirjek bolýar, Ol soňky setirde şahyr özüniň aslynyň hezret Alydan gaýdýandygyny nygtaýar diýýär. Eger «Şahymerdan nesli» diýen setire göni manyda düşünseň, onuň aýdýany dogry ýaly bolup hem görünýär. ýöne Seýdi bu ýerde Alyny nesilbaşy däl-de, batyrlýgyň, edermenligiň nusgasy hökmünde ýatlaýar. Muny onuň Lebap, Mary bilen batly «Men hem bu gün Mürtezadan çaglaýyp», «Aly Mürtezany – Şahymerdany», «Desgirimiz Şahy- merdan pir bolsa» diýen setirleri-de tassyk edýär. Dogrusy, meselä siňňip seretseň, türkmen şahyrlary Alynyň aslyny seljerjek bolup hem oturmandyr. Sebäbi Aly yslamyň şaýy mezhebine, Orta Aziýa türkmenleri bolsa onuň sünni mezhebine uýupdyr. Bu mezhepleriň arasynda bolsa hemişe diýen ýaly barlyşyksyz göreş gidipdir. Taryhçy S. Demidow «Türkmen öwlatlary» diýen işinde fransuz alymy A. Masse, sowet alymlary L. Klimownc, S. Tokorew dagynyň türkmen öwlatlarynyň dört çaryýar bilen, asla arap- lar bilen baglanyşygynyň ýokdugy baradaky pikiri- ni ýatlap, «Biziň toplan etnografiki materiallary- myz, şonuň bilen bir hatarda dil üsti rowaýatlary- nyň, öwlatlaryň öz şejere ýazgylarynyň analizi olaryň araplardan gelip çykandygyny tassyk ede- nok» (15 sah.) diýnp ýazýar. Alymyň toplan maglumat- laryna görä, garaçylaryň molla bolanlaryna-da, baý- lyga,

emele ýotenlerine-de «hoja» diýlipdir. Soň ol hut häzirki günlerde hem hojalaryň Garabekewül ra- ýonynda ýaşaýandygy, olaryň sanynyň 179 adamdan 172 ýabaratdygy baradaky fakty getirýär. Mary, Pendi göwereklerinde hýniz hem kabir hojalara «ärsary ojasy» diýilýändigini belleýär (Şol ýerde, 81–82 s.). Ýagdaý şeýle bolanson Seýdi Garabekeýuülde ýaşan «är- sary hýujalaryndan» bolup bilmezmi? Elbetde, biler. A. Saparow öz, makalasynda «Seýitnazar Seýdi-de türkmenleriň hoja tiresinden eken. Inwentar № 3 gol- ýazmasyndaky, «Ezizim» goşgusynda «Seýdi sep, hoja sen, hergiz magrufet olma» diýip, Seýitnazar Seýdi 'özünüň hoja tiresindendigini gaýtalap aýdýar» diýip ýazýar. Hakykatdan hem Seýitnazar Seýdiniň şygyr- larynyň 103-nji bukjadaky iň irki golýazmasynda şeýle setir bar. Eger şeýle bolsa, - Etrek, Gürgen tö- weregine göçüp gelen Seýdiniň bu ýerde Seýdi hoja ady has ýörgünli bolup bilmezmi? Elbetde, biler. Galyberse-de türkmenlerde başga tireden ýa-da başga ýerden göçüp gelen adamlaryň adyny tiresiniň ýa-da ozalky ýaşan ýeriniň ady bilen bile tutmak däbi bar eken. Emma näme üçindir A. Meredowam, A. Saparowam bu ýagdaýlary hasaba almaýar.

Aşyrapur Meredow «Goşa pudagym» dessanyňy Seý di hojanyňky hasap edýor. Eseriň Garrygalada ýazy- landygyny aýdýar. Dessan hakykatdan hem şu ýerde döredilipdir. Emma munuň özi dessanyň Seýdi hoja diýilýäne degişlidigini aňladanok. Eger edebiýatçy öz isleginiň tersine gidip, eseri siňňin yzarlan bol- sa, oňda dogduk depeden jyda düşen Seýdiniň bagyr awusypy syzyp bilerdi. Ynha, şahyr ölüm ýassygyn- da ýatan ogly Mirhaýdary özüne ýüzlendirip, şeýle diýdirýär.

Kowum-hyşdan, gardaşyndan aýrylan, Könli garyp düşep atam, hoş galyň.

Diňe şujagaz setirde hem Seýdiniň dörediji- liginiň leksiki aýratynlygy duýlup dur. Garrygala türkmenleri galapyn kaka «däde» Lebap türkmenleri 'hem «ata» diýýär. Şahyr dost-ýarlarynyň arasynda bolsa-da, özüni Garrygalada ýatsyradyar. Hut şonuň üçin hem jan beren perzentlerine ýüzlenip «Ýatdan bolan ýakyn halk sizi gardaş etdiler» diýýär. A. Me- redow Seýdiniň Buhara emiri bilen gyr-ýagy bolan- dygyny göz öňüne tutup, «bu näletlenen ady lebaply Seýdi öz ogluna dakmasa gerek!» diýip ýazýar. Bu şeýle-de bolmaly. Iöne Seýdiniň atasYnyn. (ýagny, ba- basynyň) adynyň hem Mirhaýdar bolandygyny ýatdan çykarmaly däl. Muny A. Saparow hem belläpdir. Şa- hyryň ataoy jaýlanan gonamçylyk Garabekewül ,ra- ýonyňyň «Leninizm» kolhozynda ýerleşýär. Oňa şu günler hem «Mirhaýdar gonamçylygy» diýilýär. Gep diňe munda-da däl. Türkmenlerde täze bolan çaga ata- synyň adyny dakmak dessury bar. Seýdi öz ogluna Mirhaýdar adyny dakanda şu dessura eýeripdir. Mu- ny şahyryň özi hem tassyk edýär. Dessanda Mirhesen öz doganyňa ýüzlenip şeýle setirleri aýdýar.

Öten babalaryň ady goýulan, Mirhaýdarym, ne iş geldi başyňa?

Öz gepini gögertjek bolup, A. Meredow gowşajyk delilleri hem duşundan geçirmeýär. Mysal üçin,' ol şeýle ýazýar. «Seýdi hoja Etrek-Gürgen sebitleriňde giňden tanalýar. Onuň liriki goşgulary bagşylaryň repertuarynda çuň orun alypdyr.

Olar dürli beýaz- larda, ylaýta-da şahyryň «Goşa pudagym» dessany Gürgende elden-ele geçip, öýden-öýe aýlanýar, göçüril- ýär, ol özbaşdak kitap şeklinde hem çap edildi». Munuň şeýledigine şek ýok. Ýöne edebiyatçy bu ýerde örän umumy gürläýär. Birinjiden-ä, ol häzirki za- manyň gürrüňini edýär. Ikinjiden, bolsa Seýdi hoja diýilýäniň eserleriniň özbaşdak kitaby diýip öz çykaran kitabyňy göz önünde tutýar. Golaýda türkmen kitabyň taryhyny öwreniji A. Ýazberdiýew bize bir kitap görkezdi. Ol Magrupynyň 1807-nji ýylda Ka- Zanda neşir edilen «Seýpelmelek-Methaljemal» des- sany ekeni. Magrupy bolsa 1810-nji ýylda dünýäden ötüpdir. Görşümüz ýaly, şahyr dirikä Kazanda kita- by çykypdyr. Emma şuna esaslanyp, Magrupy Kazan- da ýaşapdyr diýib-ä bolmaz. Seýdiniň «Goşa puda- gym» dessanyň Gürgen, Etrek töwereklerinde has köp ýaýramagynyň ýönekeý sebäbn bar. Çünki deosan şu ýerde ýazylypdyr. Emma alym bu ýagdaýy gözden salýar. Galyberse-de, häzire çenli bu dessanyň bary- -ýogy iki golýazmasy belli. Edebiyatçy bolsa onuň öý sa- ýy bir golýazmasy bar ýaly gürrüň edýär. Indi A. Me- redowa-da, Saparowa-da esasy tutaryk bolup hyzmat edýän ýagdaý hakynda. Ol hem Seýdi bilen Zeliliniň arasyndaky ýaş tapawudy. Edebiyatçylaryň ikisi hem Zelili 1798-nji ýylda, Seýitnazar Seýdi hem 1775- -nji ýylda eneden doglupdyr diýen pikirde. A. Me- redow hatda Seýdi 1768-nji ýylda dünýä inipdir diýen pikiri hem orta atýar. Emma öz pikirini düýpli de- liller bilen berkidenok. A. Saparow bolsa «Zelili- _niň özünden 23 ýaş uly, atasynyň deňi adama «Iki jahan byradarym, hemdemim, gel, Seýdim, ýara seýle gideli» diýip aýtmajagy hemmä mälimdir» diýip meseläni gutarnykly çözdüm edip goýýar. Şeýle ýaş tapawudy bolsa, Zeliliniň bu sözleri aýtmajagyna bizem ynanyrys. Emma meseläni bu edebiyatçylaryň peýdasyna çözmeýän ýagdaýlar bar. A. Meredow Hojaly mollanyň «Gökleň halkynda molla Zelili- we Seýdi hoja diýen iki ýoldaş dogan ýaly bolup geçipdirler» diýen rowaýat şekilli sözlerini getirýär. Emma bu sözler Seýdi iki bolupdyr diýen garaýşa doly güwä geçip bilenok. Aýdaly, Seýdi Lebapdan gaýdyp, öm- rüniň ahyrynda Zelili bilen dogan ýaly bolup gökleň halkynyň arasynda ýaşapdyr. Dogrusyny aýtsak, Ho- jaly mollanyň bu maglumaty hem, öňde belleýşimiz ýaly, rowaýat şekilli. Eger A. Meredow aljak bolsa, ony doly almaly ekeni. Aslynda, bu maglumat gazet- de şeýle görnüşde gelýär. «Gadym zamanda, takmyn bilen, 125 ýyl mundan oZal gökleň halkynda molla Zelili we Seýdi Hoja diýen iki ýoldaş dogan ýaly bo- lup geçipdir». Edebiyatçy nämüçindir bu ýerdäki «125 ýyly» taşlaýar. Bu-da düşnükli, zat. Sebäbi ol aly- myň logiki ynanyjyna ters gelýär, Eger Hojaly mol- lanyň makalasynyň ýazylan ýylyndan 125 aýyrsak, ol 1790-njy ýyla düşýär. Emma: edebiyatçy bolsa Zeli- li 1795—1800-nji ýyllarda doglan diýen pikirde. Eger Hojaly molla ynansaň-a, ýagny, «ýaşap geçipdir» diýen sözlerinden ugur alsan, onda şahyrlaryň iki- si hem- baryp, XVIII asyryň ahyrlarynda dünýäden öten ýaly bolup hem görünýär. A. Sdparow hiç hili delil getirmän, Seýdi bilen Zelili Garryhajy oba- synda bir mekdepde okapdyr, olar bile önüp-ösüpdir diýip ýazýar. Bir oöz bilen aýtsan, onuň pikirine görä, Zelili bilen Seýdi hoja diýilýän hemişe diýen ýaly bile bolupdyr. Indi Zeliliniň özüne gulak asalyň: «Öten bahar Kesearkaçda sataşyp, hany etdigiň ähti- -peýman, Seýdi?» Eger Zelili bilen Seýdi bir ýerde, bir obada ýaşan bolsa, onda olaryň gelip, gelip Kese-

arkaçada — Gyzylarbat bilen Kaka aralygynda bir ýerde sataşyp ähti-peýman etmegi gaty geň zat. Nähi- lidir rowaýatlara salgylanman, şu setirlere esasla- nyp, lebaply Seýdi bilen garrýýagalaly Zelili bir söý bilen Kesearkaçada sataşyp, nähilidir bir ähti-peýman edişipdir- diýsek, hakykatyň üstünden bararys.

Gurbandurdy Zelili Magtymgulynyň ýegeni bolupdyr. Ol Azadynyň Hurma diýen gyzyda|n bolan agty- gy Muny G. Geldiýew «Zelili» (Aşgabat, 1982) diýen monografiýasynda kemsiz subut etdi. Hurmanyň Mag- tymguludan uly ýa-da kiçi bolandygy belli däl. Ge- liň, A. Meredow bilen A. Saparowyň peýdasyna çapyp, Hurmany Azadynyň iň kiçi gyzy hasaplalyň. Özi-de tegelekläp alyp, ol Azadynyň 40 ýa-da 50 ýaşlarynda eneden bolupdyr diýeliň. Eger Hurma Azadynyň 40 ýaşynda eneden doglan bolsa, onda ol 1798-nji ýylda 49 ýaşynda, eger'50 ýaşynda doglan bolsa hem 59 ýaşyn- da bolýar. Elbetde, şeýle ýaşdaky aýallaryň çaga ön- dürmekden galýandygy hemmä belli bolsa gerek. Eger aýal maşgala şu ýaşlarda çaga dograýsa-da, bu seýrek hem geň ýagdaý hasaplanypdyr. Eger bu edebiýatçylara eýerseň, hamana Azadynyň nebereleriniň köplenç. gar- ransoň perzende ýüzi düşýän ýaly bolup dur. Diýeli, A. Saparow Zeliliniň 52 ýaşynda, özi- de dünýäden öten ýyly Mämmeddöwlet. diýen oglunyň bolandygyny belleýär. Zeliliniň 1798-nji ýylda dünýä inmändi- gini başga faktlar hem tassyk edýär. Soňky ýyl- larda M. Kösäýew, M. Annanýopesow, S. Myradow, N. Gullaýew, G. Geldiýew ýaly edebiýatçylarymyz Magtymguly 1813-nji ýylda dünýäden ötüpdir diýen pikire arka durdular. Muňa ençeme degerli deliller getirdiler. Biziň özümüzizem şu pikiriň tarapynda. Magtymguly- nyň nähak ýere Mollanepesiň adyna berlip ýören «Kaýda Pyragy» diýen bir şygry bar. Bu şygryň Mag- tymgulyňkydygy, özi-de şahyryň ony ölüm ýassygyn- da ýatan wagty ýazandygy dogrusynda X. Taňryberdiýew, D. Esenow, X. Görogly, M. Öwezgeldiýew, A. Meredow, G. Geldiýew dagy ýazma. kemini goýmadylar. Şol şy- gyrda hem- «Mämmetjuma dostum, molla Zelilim» diýen setir bar. Eger şu şygyr 1813-nji ýylda ýazylan bolsa, bu wagt Zelili 15 ýaşyndaky ýetginjek bolýar. Şu ýaşdaky ýetginjege Magtymgulynyň «Molla Zeli- 176 li» diýjegine ynam ýok. Beýle diýdirmek üçin oba mek- debinde alan başlangyç bilimiň ýeterlik däl. Munuň üçin iň bolmanda uly medresäni bitirip, ylym-bi- limden ýüküni kemsiz tutmaly. Oňa bolsa wagt- gerek. Elbetde, Zeliliniň 15 ýaşyň içinde şeýle edip bil- jeginde hiç kim güwä geçip bilmez. Bu bir. Ikinjiden, Zeliliniň aşakdaky setirleri ýaş meselesini çöz- mek üçin has ähmiýetli delil bolup býlýär.

Lost ynjytmak ýaman işdir jahanda, Eger bilseň dügün goýduň bu janda, Magtymguly, Mämmetgurban barapda, Ol hem ýagşy wagtdy, çendi, byradar.

Zeliliniň bu setirleriniň üstünde ilki bolup pi- kir ýöreden G. Geldiýew «Özem Zelili agy-garany saý- garyp, sowadyny çykan ýaşda (soňky iki setire pi- kir beriň!) diýmeli, şahyrçylyk ukybyny äşgär edip başlan döwründe-de Magtymguly bar ekeni» (Ze- lili, 39 sah.) diýip, dogry pikiri öňe sürýär. Zelili bu şygryny 1813-nji ýylda ýazypdyr diýip hiç kim çürt-kesik aýdyp bilmez. Sebäbi ol 15 ýaşynda wag- ty Magtymguly segseniň, eger biziň opponentimiz A. Saparowyň ozalky

makalalarynda öňe süren pikir-lerine esaslansaň, segsen başıň, togsanş içindäki adam: Elbetde, bu ýaşda onuň haýsydyr bir möhüm me seläni çözmek üçin bir ýere barjagyna juda bir ynam ýok. Iň esasysy bolsa, bu ýerde Zelili Magtymguly bilen oturşyp, turşup ýören, möhüm meseleleriň çö-zülmeli ýagşy wagtyny, çenini bilýän akyly goýaly-şan adam bolup gürleýär. Meger daýysy ýogalanda on baş ýaşyň içindäki ýigdekçe beýle arkaýyn söz urup bilmese gerek. Şu hili faktlardan misil . tutsaň, Zelili 1780-nji ýylda dünýä inipdir. Özi-de, Seýdi-den baş ýaş töweregi kiçi bolupdyr diön pikir esas-ly görünýär, Edebiýatçylaryň ikisi-de her edip, hesip edip Se-ýitnazar Seýdinp Garrygala töwereklerine getirme-jek bolýar. Olaryň yna!ňjyna görä, Seýdi Maryda dünýäden ötüpdür. A. Meredow öz garaýşyny delillen-dirjek bolup, öňi bilen 1830—1831-nji ýyllarda' Horasanyň häkimi Ahmedaly -mürzäniň Pulhatyn diýen ýerde saryk türkmenleriň üstüne çozandygy hem köp adamy ýesir alandygy, 1832-nji ýylda gajar şazadasy Apbas Mürzäniň Saragtys üstüne çozup, ony ýer bilen ýegsan edişi hem 3 müň öýli salyry ýesir edip Maşada äkidişi baradaky taryhy maglumaty getirýär. Ol bu maglumatlary «Türkmenleriň hem Türkmenistanyň taryhy boýunça materiallar» diýen ýygyndynyň 2-nji tomundan alydyr. Ýeri gelende aýtsak, bizem yzda şol kitaba salgyylanmakçy. Ki-tapda hiç zat aýdylmasa-da, A. Meredow Apbas Mür-zäniň bu çozuşyndan soň, şu sebitlerde ýaşayan türk-menleriň ar almak üçin aýaga galapdygyny ýazýar. Bu döwürde Seýdiniň olaryň ruhy ýolbaşçysy bolandy-gyny belleýär. Emma gynansak-da, Apbas Mürze Sa-ragtyň üstüne çozanda beýleki türkmen taýpalary synlaýjy bolup oturypdyr. Salyrlara saryk türk-menlerinden müň ýarym atly kömek üçin ýola çykypdyr, ' ýöne olar hem gorkup, ýarpy ýoldaň yzyna gaýdypdyr (Şol kitap, 230 s.). A. Meredow Apbas Mürzäniň 1833- -nji ýylda ölendigini, şondan soň gajar fsodalla-rynyň häkimliginiň gowşandygyny, şundan psýda-lanyp ar almak pursatynyň dörändigini ýazýar. Seýdp «Baraly begler» diýen şygryny şu döwürde ýazypdyr diýen netijä gelýär. Emma taryhy çeşmeler bu ýylda türkmenleriň Maşadyň üstüpe çozandygy barada hiç zat syzdyranok. Seýdi «Baraly beglsr» şygrypda şeýle ýazypdyr.

Seýdi diýer, indi syndyrmaň bady, Maşadyň galandyr bir gury ady.

Mundan bir ýyla ýeter-etmez öň üç müň öýli türýu meni ýesir äkiden maşatlylaryň birden «bir gury adynyň galmagy» gaty geň. Gönimizdeň gelip aýtsak edebiýatçy şahyryň şygrylary bilen bir perdedep gopýan ta.ryhy faktlary görmedikden bolýar. Başgaça aýtsak, öz garaýyşlaryna garşy durýan faktlara göz ýumýar. Geliň, onuň 1831:—1833-nji ýyllaryň wakala-ry bilen baglanyşdyrýan «Bedewsuwar indi», «Baraly begler» şygrylaryny taryhy faktlar bilen deňeş-direliň. Seýdi dagy 1824-nji ýylda Mara gelýär. 1825-nji ýylyň baharynda Hywa hany Muhammetrahym dünýäden ötüp, onuň tagtyna ogly Allaguly eýe bolýar. Ol bada-bat öz dogany Rahmanguly töräni özbek taý palaryndan hem türkmenleriň salyr, saryk, teks, sm-reli taýpalaryndan düzülen goşuna baş edip, Maşa- 178

" dyň üstüne ýollaýar. Rahmanguly töre baryp, Maşat galasynyň düýbunde ýük ýazdyrýar. Emma bird^n erbet sowuk düşüp, ol yza çekilipdir. Soň ol öz goşunyny Hywadan gelen täze güýçler bilen berkidip, ör ýanyna Mary türkmenleriniň baştutany Myrat serdary-da alyp, şol ýylyň 4-nji martynda ýene Maşad^ ýöriş edýär. Şol döwrüň Eýran taryhçysy Mürze Muham- met Tagy han Rahmanguly töräniň goşuny bar^Da gür- rüň edip, şeýle 'ýazypdyr. Bu goşun ýyldyrUM ýaly bolup ýa-da bürgüt deýin Maşat toňragyna okdurylyp girdi» (Şol kitap, 222–223 sah.) Görşümn'3 ^ýaly, Rahmanguly bu ýörişini baharda geçiripdir- Seýdi hem «Bedewsuwar indi» şygrynda ýigitleri söweşe hyjuwlandyryp, «Sapar ýazda ýagşy işdir, 1yş gü- nünde köp teşwişdir» diýip ýazýar. Şahyryň «'Baraly beglerinde» bolsa şeýle setirlere gabat gelme'k bolýar.

Mawlam biziň işimizi oi. salsa. Şu sapa Maşada baraly, begler.

Teke, salyr, saryk, garabekewül, Bir oturyp, bile turaly, begler.

Bu şygryda «Maşadyň galandy bir gurn1 ady» diýen setir hem bar. Rahmanguly töräniň gs*şunyna goşulan teke, salyr, saryk taýpalaryny bu ýerDe Seý- di hem ýatlaýar. Eger siňňin seretseň, .şahyryň Maşat bilen bagly pikirleri Rahmanguly töräniň soňky ýörişine doly bap gelýär. Sebäbi A. Meredowyň ýat- laýan söweş wakalarynda eýranlylar, maşDtlylar turkmenleriň üstüne hüjüm eden bolsa, 1825- nji ýyl- da türkmenler Maşada goşun çekipdir. Munw1 Seýdi hem' öz şygrylarynda beýan edýär. Galyberse-De, Seý- diniň «Baraly, begler» şygrynda «Öňe salyý serdar Mämmetmyrady» diýen setir bar, Indi deňeşdýrip gö- reliň. Mary türkmenleriniň baştutany Myrat ser- dar hem şahyryň diýýän Mämmetmyrat serdarr Biziň aňlaýşymyza „ görä, Mä>mmetmyrat bilen Myrat bir adam bolmaly. Bu wakalary beýan edýän taryDY çeş- meler-ä onuň halk içindäki ýörgünli Myrat serdar adyny, Seýdi hem doly adyny – Mämmetmyrat ser- dar adyny alýan bolsa gerek. «•

Eý agalar, arman bilen

Dürli döwrandan aýrlydyk.

12' 179

Il bolup Rahym hap bilen, Haýdar soltandan aýryldyk.

Bedew munüp, begres geýen, Ne näzi-iygmatlar iýen, Köp eşretli Lebab diýen, Bir gadyrdandap aýryldyk.

Ärsarynyň ady ýptdi.

Her haýsy bir ýana gitdi,

Han «hezretin» göwni bitdp, ' Biz weli, sandan aýryldyk,

Bular dogduk diýardan jyda düşen şahyrys bagyr awusy. Özi-de olaryň çuň taryhy esaslary bar. Şy- gyrdaky şahyr bilen il bolan Rahym han Hywa ha- ny Muhammetrahym han. Muhammetrahymyň Seýdýniň ilki «Bize Soltawnyýazyň

begligi besdir» diýip umyt baglan adamy Soltannyáz begi 1824-nji ýylda 800 ärsary bilen Mara göçürüp ýer bölüp berendigini ta- ryhy- çeşmeler tassyk edýär. Emma Mara gelen bos- gunlaryň ýüzi ýyl.gyrmaındyr. Mupy Seýdiniň şy- gyrlary aýdyp dur. Şahyr Mara gelip, Soltannyáza ýüzleňip «Eý, garawul begi, Lebapdan gaçyp, bu gelen ýurduňyz mübärek bolsun!» setirleri biden başlanýan kinaýaly şygyr hem ýazypdyr. Seýdi dagy Mara gelip, mesgen tutup oturmakçy bolupdyr. Hatda öňde belleý- çimiz ýaly, bu ýerdäki harby wakalara-da gatnaşyp- dyr. Emma täze ýurtdan. göwni suw içmändir. ■ Şonuň üçin. hem hanyň-a, ýagny, Muhammetrahymyň, göwni bitdi, biz welin sandan aýryldyk diýýär. Edil şu şygyrda «Gaçdyk, tapmady hywaly» diýen setir bar. Eýsem şahyr dagy

mundan soň nirä gaçyp biler? Bu- haranyň gappsy. olara ýapyk. Olaryň Eýrana aşma- jagy-da belli. Diýmek, real bir ýer — Etrek, Gürgen töwerekleri galýar. Şonuň üçin Hem şahyr söwer dos- tunyň ýanyna, ata-babalaryň öňem ýaşan ýerlerine (bu hakda yzda aýdarys) — Etrek, Gürgen' Kaspi deňzi- niň boýlaryna tarap ýola düşüpdür. Biziň pikiri- mizçe, Seýdi Garrygala ýeke özi gitmändir. Ol bu ýere ençeme edermen ärsary ýigitleri bilen barypdyr. ç Bize şeýle diýmäge onuň «Ärsarynyň ýigitleri» şyg- ry mümkinçilik berýär. Ozaly bilen şol şygyrdan şeýle mysallar:

Seýilhanda gerbklidir, Ärsaryň ýigitleri..

Mugtaberdir seýilhanda, Ärsarynyň ýigitleri.

Şahyr ärsary ýigitleriniň Seýilhan diýen ila- tyň arasynda gereklidigini, mugtaber — ýagny, ynam- lydygyny, ygtybarlydygyny aýdýar. Eýsem . Seýil- han ilaty nirede oturdyka? Seýilhan, käbir çeşme- lerde Söýünhan türkmenlerý Gürgen hem Etrek aralygynda ýaşapdyr. Olara käte ýaka türkmenleri- -de diýlipdir. (Türkmenleriň hem Türkmenistanyň taryhy boýunça materiallar, II tom,. 45 sah.). Görşü- miz ýaly, hut şu faktyň özi hem Seýitnazar Seýdi- niň ärsary ýigitleri bilen Seýilhana, ýagny, Gürgen, Etrek töwereklerine barandygyny tassyklaýar. Seý- di dagynyň h.emaýat, k>rt isläp Garrygala töwerekle- rine barmagyny diňe onuň Zelili bilen dostlugyna syrykdyrmaly däl. Şahyryň «Ýüz elli ýyl Watan. diýlip gezildi» diýilýän dewründen, 1674-nji ýyl- dan öň ärsarylar Balkan töwereginde oturypdyr.. Olar hem ýaka türkmenleri hasap zdilipdir. Hut şo- nuň üçin hem Seýdi «Seýilhan ulusy Ärsary baba» diýip, ýene şol Seýilhany ýatlaýar. Diýmek, bu ärsa- rylaryň ýurt tutunmak üçin köne mekanlarynyň gola- ýyna, öňden du'z-saçakl'y gatnaşan gökleň, ýomut türk- menleriniň ýanyna barandygyny görkezýär.

Aşyrpur Meredow uly bir maglumaty aýdýan şe- kilde şeýle ýazýar: «Seýdi hoja Mirhaýdar hoja atly oglunyň dilinden öz' ülkelerindäki türkmen taýpa tireleriniň atlaryny sanap geçýär:

Ýomut, gökleň, ýaňak, sernik-müridim, Gulluk eden ilým, obam hoş galyň.

Bu sözlerin tersine, lebaply Seýitnazar Seýdi «Babamyz Ärsary» diýip nygtaýar. Göräýmäge delil kemi ýok ýaly. Iöne, geliň edebiýatçynyň özüne garşy- lyklaýyn

sorag berip görelň. Eýsem Maryda. teke, salyr, saryk ýaly türkmen taýpalaryny dile . alýan Seýdi olary «öz ülkelerinde ýaşan taýpa-tireleri hökmünde sanapmy?» Bu ýerde mysaly has gabaralan- dyryp görkezmeğiň hajaty ýok bolsa gerek. Munda ýönekeý logika bar. Seýdi Maryda ýaşanda' tekeleri, sa- lyrlary, saryklary ýatlaýar, Gürgende oturanda bol- " ' 181

■ga, I nrglers g.tn.iýar. Sebäbi şahyr perzentle

rpnden jyda dupşn waggy şol taýpalaryň arasyda ýaş.tndyr. Jigerbeptlernne bagyşlanan dessapypy hsm pýularyň arasynda ýazypdyr. Şonuň üçin dessan da skarky taýpalaryň dile alynmagy tebigy zat. Son. alym dessanda gelýän Orus, Kirman ýaly adam atla- rynyň Gürgen, Etrek türkmenlerine häsiýetlidigiii jikme-jik delillendirýär. Bizem muny inkär edem- zok. Ýöne diňe bir zady bsllmekçi. Seýdi «Goşa pu- dagym» dessanyny Garrygalada ýazypdyr. Sebäbi ol hut şu ýerde goşa balasyndan jyda düşüpdür. Şa- hyryň başyna şeýle külpet düşeade onuň daşyny Orus, Kirman ýaly Seýilhan ýigitleri gallap oturyp- dyr, oňa teselli beripdir. Görnüşi ýaly, bu fakt hem Seýdiniň ikn bolandygy baradaky pikire beýle bir tekge bolup bilmeýär.

Ylymda gören faktyňy öz peýdaña ýorjak bolmak üstünlige eltenok. A. Meredow özüniň doly delillen- dirilmedik pikirini — Seýitnazar Seýdiniň 1768- -nji ýylda doglandygy baradaky pikirini esaslan- dyrmak üçin şahyryň uzak ýaşandygyny tutaryk ediňýär hem şeýle bir gyzykly pikiri orta atýar. «ýöpe ol, megerem, uzak ýaşan bolmaly. Onuň golýazma diwanypda «Gelinler» goşgusy saklanypdyr. Şol I (pigynyň mazmunyadan şahyryň garrylyk ýaşyna ç(nli ýaşandygyny görmek bolýar». Bu gyzykly hem y >g ipkpr Biziň munuň üstüne «Ýigitlik çagy» şyg (>!.s|;|.tk1.| G.tlmady atyzda, gitdi tamam diş» diýen <gy!|N1 hg.m goşasymyz gelýär. Emma taýagyň ikinji u.ky o.tr . epsem 177!> nji ýylda doglan Seýdi şeýle u 1,1n ,1111.111 (Ş.IMG1MP? Elbetde, biler. Gynandyryýan (■rp, >/1.,'(ş!11 'p.1 m.tkl.teypda meseläniň şu tarapyny atdai çykarýar. Aýdaly, A. Meredowyň şu pikirinden ugur alyp, Sendp 1768-<nji ýylda dünýä inipdir diýeliň. Soňam edebiyatçy ony 1833-nji ýylyň harby wakalaryna-da gatnaşdyrýar. Eýsem otuzda däl, kyrk- da däl, bar diýeli, ellide däl, gelip-gelip ýetmiş onundan giren adamyň ata çykyp, serkerdelik edip ýörjegine kim güwä geçip bilýär? Türkmen durmuşy- ny hem geçişini juda gowy bilýän ýazyjymyz Ata Gowşudowyň «ýerman» romanynda Öwezmyrat batyr diýen gahryman boýdan-başa diýen ýaly hereket edýär. Dogrusy, opuň obrazy öz häsiýeti, ykbaly boýunça Seý-

çlşşdaş. Emma şolam-a elliden soň gylyjy m,-||| aasýar. Sebäbi adamyň fiziki mümkinçilikle- r.iİÑDS : beLLI bir ÇÄGI BOLÝar.

Y-çmi-iide ylym adamlýarypş arasynda «Platon myyň doestum, emma hakykat ondal hsm gowy» dnen pä- hin bar ekeni. Bpzem şu ýerde «Rowaýat gowy, emma hpkykat ondan hsm goçýa» dinmskçp bolýarys. Gürrüsi- ii EDÝÝŞ şahyryň terjimshaly dogrusynda ygtybar- .!Y maglumatlar bolmasa, onda ilki bilen

rowaýatlara, ha.'n< araasyndaky gürrüňlere däl-de, şol şahyryň öz eýeerlsrişs sygynmaly. Eger şeýle etmeseň hasabyňyň dogry çşkmazlygy gaty mümkin. Edil şonuň ýaly, A. Sapatrow hem Seýdi hoja diýilýäniň terjimehaly barada ggürrüň edip, hasabyny bulaşdyrypdyr. Oza- ly bileýen onuň makalasyňyň esasy ýerlerini sitir- leýärps.. «Şeýlelikde, Zelili şahyr bilen ýaşyt, deň-duş.', hemdem bolup, bile önüp-ösen Seýitmuham- met Seşdiniň-de doglan ýyly 1798-nji ýyl diýen ne- týuke çpkýar». «Seýitmuhammet Seýdi Hatyjanyň yzyn- da köp «süýrenip, ahyr soňy oňa öýlenýär». «Seýitmu- hammet Seýdi kürtlere ýesir duşup,

Şahrut diýen şähering golaýypda bir obada 3–4 ýyl zyndanda ýatan- soň, 27 ýaşlarynda aradan çykypdyr». Edebiýatçy bu pwkirle:rini aýdanda ýekeje-de ygtybarly çeşmä da- ýanmandyr. Diňe halk arasyndaky gürrüňlere salgy- lanýar. Ýunuň bu maglumatlaryny bolsa, «Goşa puda- gym» dessany ýalana çykarýa-r.. Şahyryň bu eseri des- san-elezgiýa. Puşkiniň sözleri bilen aýtsaň, şahyr elegiýada anyk pursatdaky anyk duýgularyny ýuze çy- karýar. Ýagdaý şeýl.e bolansoň, biziň dessandan alýan delillerimiz hem anyk häsiýetde bolýar. A. Saparowyň hasabyndan çen tutsaň, Seýdi hoja diýilýän 23–24 ýaşlarynda kürtlere ýesir düşüp, 3–4 ýyldan soňa.m şol ýerde aradan çykýar. Dessanda aýdylyşyna görä, şahyryň göklügiene orlan Mirhaýdar hem Mirhesen diýen ogullary Hatyjadan bolupdyr. Geliň, e.deblýat çynyň göwnüni görüp, şahyryň ogullary opuň ýespr düşen ýyly ýogalyp, Seýdi hem «Goşa pudagym- şç sanyny 23–24 ýaşlarynda ýazyypdyr dpeliň «zşn.m dessandan aşakdaky setirleri alalys:

Dokuzynda Haýdarym. g\1iy ýapçyn şrmçnn»

Ýedisinde Mirh<ç>,ç iç.i! a smnň -kamy.ç

Söhbetimizi ýokarky hasap boýunça dowam etdirsek, Mirhaýdar şahyryň 14–15 ýaşlarynda, Mirhesen hem 16–17 ýaşlarynda doglan bolup çykýar. Dessanda Seýdiniň Patma diýen gyzynyň hem bolandygy aýdylýar. Soň Patmanyň adyndan şeýle diýilýär: «Bibi Pat- manyň bu gün halyn perişan etdiňiz». ■ Hut häzirki günlerde hem Garabekewül raýonynyň köp obalarynda özünden uly aýal dogana «bibisi» diýip ýüzlenilýändi- gini nazara alsaň, Patma şahyryň bu ogullaryndan uly bolupdyr. Aýdaly, Patma Mirhaýdardan iki ýaş uly bolupdyr diýsek, onda şahyryň 12–13 ýaşlaryn- da Patma gyzy eneden bolupdyr. Eger şeýle bolma- dyk ýagdaýynda hem, A. Saparowyň hasabyna görä, Seýdiniň Mirhaýdar ogly onuň 14 – 15 ýaşlaryda dünýä inen bolýar, Bar, şahyr 13–14 ýaşynda Haty- jany alan bolsun. Onda nädip Seýdi A. Saparowyň aýdyşy ýaly, «Hatyjanyň zynda köp süýrenişip» bilýär? Ýa ol Hatyjanyň daşyna baş-alty ýaşlaryn- dan aýlanyşyp ugradymyka? Bu meseläniň bir ta- rapy. Ikinjiden bolsa, A. Saparowyň piKirinden ugur alyp, şahyr 12–13 ýaşlarynda Hatyžany alan hasaplasak, şu ýaşlardaky, has dogrusy ondan hem kiçi ýetginjegiň agzyndan «Gezek gelse Hatyjanyň üstünde, Bejit biliň, läş üstüne läş gider» diýen sözler çykarmyka? Bu iki. Dessanda ilki Şemşada söz berlip, oňa şeýle diýdirilýär: «Eneňiz ýok. bu gün ene bolaýyn, Size gelen derdi özüm alaýyn». Soň

şa- hyr Mirhaýdaryň agzyna şeýle sözleri salyp b.er- ýär. «Arkasynda, gujagynda göteren, ygtykatly Şem.

. Şat enem, hoş galyň». Bu faktlar Hatyjanyň dessan ýazylmazýndan has öň dünýäden ötendigini görkezýär. Şemşat oýdal bolan çagalary birnäçe ýyllap arkasynda, gujagynda göterip gezipdir. A. Saparow Seýdiniň meşhur «Gal imdi» şygrunyň gürrü- ñini edip, «Seýdi zyndanda 3–4 ýyl ýatanson, «Gal imdi» diýen hoşlaşyk şygryny düzüpdir». diýip ýazýar. Bu sözlerden çen tutsaň, bu şygyr Seýdiniň ” soňky şygry bolmaly. Eger Seýdi zyndana düşme- zinden öň «Goşa pudagym» dessanyny ýa.zan, bu döwür- de Hatyja dünýäden ötüp, ondan galan çagalara^ Şem- (> şat enelik edip ýören bolsa, onda nädip Seýdi «Gal imdi» şygrynda «Seçip, saýlan höwes bilen alanym, Göz guwanjym, Hatyja jan, gal imdi» diýýp biler-

kä? Bu setirler, Seýdiniň heniz Hatyja dirikä, onuň Şemşada ýüzlenip, «Sen-de meni terk etme Hatyja hanym ýaly» diýmezinden, Şemşady almazyndan oza- lam bir gezek «goly bagly» ýesir bolandygyny aňlad- ýar. Onsoňam Seýdi kime ýesir düşüpdir? Eger Hoja- ly moll.a ynansaň-a,- şahyr «Gal indi» şygryny ýazyp öz obasyna ibermegi haýyş edipdir. Soň Seý- diniň soňky şygryny obadaşlary Zelilä iberip- dirler. Zelili hem .Seýdiniň dünýäden ötenini şun- daň bilipdir. Ýöne Hojaly molla-da şahyryň kime, näwagt ýesir düşüp öldürilendigini aýdanok. Belki,. ol has ýaş wagty, heniz Hatyja dirikä Buhara emiri- niň ýa onuň dikmeleriniň birine ýesir düşendir! Öňde belleýşimiz ýaly, «Gal indi» şahyryň soňky şyg- ry-ha däl. Şu ýerde bir zady belläsimiz gelýär. Şy- gyrda «At çapdygym däli meýdan gal indi» diýen se- tir bar. Aslynda, bu ýerdäki «däli meýdan» ýer.ady bolaýmasyn! Sebäbi hut häzirki günlerde hem şahy- ryň obasy Lammada ýerleşýän hem öň ag çapysygy geçirilýän giň meýdana Dälimeýdan diýilýär.

Dogrusyny dogry aýdalyň, biz ylmy dörediji- likde rowaýatlary düýigöter ulanmaly däl diýjek bolamyzok. Ulaimaly, ýöne agramyny ölçäp görmeli, taryhy hakykata gatnaşygyny gowuja seljermelş- «Gurbandurdy Zelili şahyr Seýdi bilen ilki Hywa baranda tanşypdyr. Olar şol ýerde kyýamatlyk do- gan okaşypdyrlar. Soň Kesearkaçda, Garrygalada, Gürgende, Etrekde bile gezipdirler». Bu-da rowaýat häsiýetli maglumat. Emma bolmadyk ýerinde oňa ynan- sa boljak. Sebäbi ony hut Zeliliniň gelni Hally eje aýdyp beripdnr. A. Saporbw bu ýerde öz rowaýatla- ryny- ha aýagaldygyna suňsurýar. Emma hakykata has golaý barjak bu rowaýaty welin agzamaýar. Çünki bu onuň garaýyşlaryna ters gelýär. Galyberse-de, Seý- diniň hem, Zeliliniň hem Hy.wa medresesinde okanly- gy çyn. Muny hiç kim inkär edenok. Olaryň Hywada duşmagy, Hally ejäniň aýdyşy ýaly, şol ýerde dogan okaşmagy bolup biljek zat. Eger rowaýatlara . ynan- maly bolsa, onda Seýdiniň ömür hem döredijilik ýoluny öwrenip, ýörite iş ýazan M. Garryýew garryga- laly Zelili bilen lebaply Seýdiniň Hywada okap ýörkäler Gürgene, Etrege gaýdyşlary dogrusynda rowaýat şekilli maglumatlaryň giden bir toparyny mysal getirýär.

Edebiýaty öwreniş ylmynda Zeliliniň «ak öýli» edilip, Hywa geçürilişi dogrusynda kän ýazyldy. Ony käbirleri 1816-njy, ýene birler-i 1819-njy ýyl- dan başlanýar Hasap etdi. Her kimiň öz tutarygy bar. Biz olara jikme-jýk hä-siýetlendirme berip oturmak- çy däl. Ýöne şahsy ynanjymyza görä, şahyryň yk- balynyň bu ýyllary dogrusynda G. Geldiýewiň Zelili hakyndaky monografiýasyndaky barlaglar ' ylmy taýdan has ygtybarly görünýär. Biziň aňlaýşymyza görä, onuň Zelilp hem şahyryň obadaşlary 1837— 1845-njý ýyllarda Hywada «ak öýli» bolup oturyp- dyr diýen .täze ylmy netijeleri hakykata bap gelýär. Bu ýerde giň gürrüň edip, onuň bu meseledäki barla- gynyň hakdygyny delillendirmek biziň wezipämize girmeýär. Okyjynyň şol kitaby okap görmegini ha- ýyş edip, esasy meselämize geçeliň. Eger G. Geldiýe- wiň bu garaýşyna gol ýapsak, Zeliliniň hem Seýdiniň dostlugyny aýnada görkezen ýaly görkezip duran üç şygyr (Zeliliniň «Salam Seýdi», «Nyşan Seýdi» hem Seýdiniň «Zelili» şygyrlary) bar meseläni bu- laşdyrýar oturyberýär. Bulaşyklyk şeýlo. Eger Ze- lili 1837-nji ýylda Hywa sürlüp äkidilen hem b&n- dilikdekä şu iki şygryny Seýdä ýollapdyr, Seýdi-de dostunyň şum ykbalyna gyýylyp ady tutulan şyg- ryny ýazyppdyr diýsek, okyjyny öz üstümizdýon gül- düreris. Sebäbi biz şu wagta çenleş Seýitnazar Seý- di 1836-gýajy ýylda dünýäden ötüpdür diýip ýazyp gel- ýäris. Muny mizemez kanuna öwürdik. A. Saparowyň ýazmagyna görä, Seýdi hoja diýilýän-hä 1826-njy ýyl- da dünýäden 'ötüpdür. Garaz, Zeliliniň ölen adama salam gönderip nama ýazmagy, onuň hem nama bilen jogap bermegi akyla sygjak zat däl.

Eger şeýle bolsa, onda G. Geldiýewiň soňky bar- laglary-da heňe gelenok-da! Ýek, gelýär. Belanyň kö- rügi başga ýerde. Biziň alymlarymyz köp sanly beýleki geçmiş şahyrlarymyz ýaly, Seýdiniň dünýä inen hem düiýäden öten ýyly babatda-da heniz bir çukura tüýkurip bilenoklar. Häzirki saýlanyp alnan seneler babatynda hem jedelleşseň, jedelleşip oturmaly. Ynha, Seýdiniň aradan çykan ýylyny alyp görelin. Mälim bolşy ýaly, Seýdiniň hem Zeliliniň eserlerini ýygnamagyň hem neşir etmegiň başyny başlan A. Gulmuhammedow. Ol 1926-njy ýyl- da bu şahyrlaryň ilkinji ýygyndylaryny sözbaşy ýazyp, neşir etdirdi. Edebiýatçy Seýdiniň 1775—1826- -njy ýyllarda ýaşandygyny ýazyppdyr. Soň 1940-njy ýylda Seýdiniň şygyrlaryny neşir etdiren Ahmet Ahundow Gürgenli şahyryň ýaşan döwürleri diýip 1768—1830-njy ýyllary görkezipdir. Emma sözbaşy- laryň awtorlarynyň hiç biri-de öz getirýän seneleri babatda ygtybarly- çeşmelere salgylanmandyr. As- lynda, bu olaryň günäsi hem däl. Birinjiden, sözba- şyda giň ýeriň gürrüňi edilenok. Ikinjiden, ol dö- würlerde şahyryň köp eserleri ele-de salynmandy. Biziň pikirimizçe, soň Seýdiniň döredýjiliginden dissertasiýa ýazan M. Garryýew şahyryň 1775-nji ýyl- da dünýä inendigini dogry delillendirip bildi. Eý- sem Seýdi 1836-njy ýylda ýogalyppdyr diýen pikir nä- dip peýda bolupdyr? 193G-nji ýylda A. Gulmuhamme- dow Seýdiniň eserleriniň täze bir golýazmasyny ele salypdyr. Golýazma barada şeýle maglumat beripdir. «Seýdiniň henize gadar gärlümedik şygyrlarynyň ýygyndysyny ele saldym, onuň ol şygyrlarynda türk- men taryhyna hem edebiýat taryhyna degişli maglu- matlar kän, üstünde Seýdiniň öz möhri bar. Taryhy 1252». Eger bu taryhy häzirki ýyl hasabyna. öwürseň, ol 1836-nji ýyly düşýär. Dogrusy, «Seýdi 1836-njy

ýylda dünýäden ötükdir» diýen sene şundan soň tapyl- dy. Seýdişynaslar by senä delalaty degjek başga delilleri gözlemedilerem.

Emma Seýdi kitabyna möh- rini basan ýyly dünýäden ötükdir diýen zat ýok ahyryn. Mundan soňam ol ýaşap biler. Emma bu ýagdaý hasaba alynmandyr. Ýekarky maglumata esaslanyp ur- -tut netije çykarylypdyr. Emma biziň pikirimizçe, Seýdi mundan soňam ep-esli ýyl ýaşan bolmaly. Anyk ýylyny-ha aýdyp biljek däl welin, ol 1841-nji ýyla çenli ýaşapdyr diýip pikir edýäris. Muny biziň öňde sitirlän «Galmady agyzda, gitdi tamam diş» diýen setirleri-de tassyk edýär. Şuňa meňzeş ýkinji ýagdaý. Şahyryň başda saýlap-seçip alany Hatyja. Hatyjadan soň Şemşada öýlenipdir. Muny şahyryň öz setirleri hem gümrüksiz tassyklaýar. Şemşada şahyr Garrygala gelenden soň öýlenipdir. Emma Seýdi Şemşat bilen hem uzak ýaşap bilmändir

Ol hem dünýäden öteýen bolara çemeli. Sebäbi Seýdiniň «Gýuşa pudagym» dessanynyň soň tapylan ikinji gol- ýazmasynda «Seýdinitn dört aýaly bolup geçipdir» diýen maglumat bar. Eger şahyryň ilki Hatyja öýlenen- digini, ondan soň heýem Şemşady alandygyny hasaba alsan, şahyr garra.nn çagy, omrünüň soňky ýyllary ýene özüne höwürdeş e^dinipdir. Üçünjiden bolsa, türk- men klassyklarynyň. arasynda halys garrap, ýigit- lik çagyny arzuwlap ýörite şygry ýazan bir şahyr bar. Ol hem Seýdi. B>u ýerde şahyryň «Ýigitlik çagy» şygry göz önüne tuutulýar.

Türkmen halkynyň uzak taryhyna nazçr aýlasan, bir ýagdaýda gözüň eggenýär. Bizin halkymyzyň tary- hyny, onuň öz taryhçylary ýazmanl.yr. Ýazan bolsalar- -da, olar bize gelip ýetmändir. Türkmeniň taryhyny, onda-da orta asyrlardan sonky geçmiş taryhyny beý- leki halklardan bolgan köşk taryhçylary ýazypdyr. Bu taryhçylar bolsag hemişe diýen ýaly öz hökümdar- larynyň hereketlerişi makullap, mazamlap, maha- batlandyrýp görkezidir. Türkmenleri bolsa galapyn kemsitmäge çalşypdyr. Türkmenleriň geçmişdäki ta- ryhyna degişli çeşmeler öňde-de ýatlanan «Türkmen- leriň hem Türkmenistganyň taryhy boýunça material- lar». atly iki tomlutga, esazň, alnypdyr. Şu iki tomluk bilen içgin t?anyssaň, geçmişde ýaşan uly- -uly şahyrlarymyzpn ady dile alynmaýar. Hatda olaryň Seýdi ýaly söýeweşlerde gaýnap-bişen gerçek- leri-de ýatlananok. Dotrusy, bu öz-özünden düşnükli zat. Sebäbi köşk taryhçysy öz hökümdaryna ýagy bo- lan halkyň şahyryna — ruhy önbaşçysyny hiç ha- çan hem ýagşylykda ýatglap bilmez. Ony ýatlamanyňdan gowusy ýok diýen pikire gulluk eder. Şeýle adamlary görmedikden bolar. Asslynda hantamaçylykly köşk taryh ylmy şeýle hässetde boluplyr. ýöne bir kada- dan çykma bar. Eýran taryhçysy Muhammet Hasan 1841-nji ýylda Gürgen türkmenleriniň turuzan topa- laňlarynyň wakalary bilen baglap, ýigrenç bilen bolsa-da, bir türkysn şahyry. barada gürrüň berip- dir. Biziň pikirimizçe, onuň bu maglumaty ozalky söhbeti.mizi dowam etdirmäge mümkinçilik berýär.

Eýran taryhçysgnyň bu maglumaty öňde ýatlanan iki tomlugyň ikinjý kitabynyň 238-nji sahypasynda şeýle beýan edilipdir. «Bu ýylda (1841-nji ýylda —

L .) gürkmei MahmuN uly has (6,-11111 a bir çeşmede M;p 1'YM1 uly han) 11,'pyşogsdi ugrupdap bolan bir trwuşe çypdip goyü.p Gksl.çdy, G>u derwüş ozüpp saý- lappy <'ufi< I ,\('m 1udr,s 1<'gp >dpp 1orke<pp başlady. I urkmep dplps/k-şygyrlar, gpmler ýa 1ypdpr. Şopus uçi.i hem han 0)1,a bu|p >rkşp1 ber.li Hag.da hyjuwa ýugrulap joşguply şy.pyrlary, ş gsfş ip. mertgbesp bilsp halky agzypa g.pradyp bplep Pu goja şahyr kimkä? Bu döwürde Mgigtymguly aýa!'1.a d.>l G. Gelts' wiň barlaglarynyň görkezpsi ýaly Zelpli hem Hyna.ta göz tussagy bolup gezip ýör. Edsbpýag taryhymy! \em bu döwürde Gürgen türkmenlerişş, arasytpa .ýaşan şeýle mertebedäki şahyry bilenok. Dpýmek, mupde bir sergezdançylyk bilen ömrünmň sosky ýyllaryp t.a özüni Gürgep, Etrek töweregine, özi ýaly beýik watai seýer şahyrññ, söwer dostunyň ýanyna atan Seýdi gal- ýar. Biziñ pikirimizçe, bu şahyr Seýdi bolmaly. Ge- liñ, muny başardygymyzdan delillendirjek bola- lyñ. Birinjiden, pars şahyry 1841-nji ýylda bu şahyryň «Gürgende peýda bolandygyny» öñde belle- ýär. Biziñ bilşimiz ýaly, Seýdi bu töwerege şol dö- wurlerde barýar. Ikinjiden, onuñ harby-gahrymançy- lykly şygyrlar döredendigi ýörite aýdylýar. Bu hem Seýdiniñ döredijiliginiñ baş aýratynlygy. Üçün- jidegn, bu şahyryň garrydygy bellenýär. Seýdiniñ juda garrap dünýäden ötendigi barada biz öñde gür- rüñ etdik. Dördünjiden, halk oña hatyralap dini-su- fistik «nşan» derejesini berýär. Muña Seýdiniñ doly hukugy bar ekeni. Sebäbi ol «ärsary hojala- ryndan» bolupdyr. Bäsijniden, bu şahyryň sufis- tik ideýalary goldanandygy aýdylýar. Şu ýerde türkmen edebiyatynyñ sufizmi bilen köpden bäri iş sal- şyp gelýän edebiyatçymyz M. Annamammedowyň şeýle sözlerini ýatlasymyz gelýär: «Sufistik taglymat- dan täsirlönmek, çeper döredijilikde asketik pikir- lere uýmak döwür bilen görşşýop, opuñ ýaraty tarap- laryna jany gyýylýan söz uss.adypa mah.sus häsiýet- dir». Seýdiniñ hem şeýle häsiýetli ussatdygyny düşündirip oturmagyň geregi ýok. Galyberse-de, onuñ hem sufizmiñ täsirine düşendigp gpzlip dol. Dogry, M. Annamammedowyň ýörite bir makalasy bolaý- masa, heniz Seýdiniñ sufizmi doly öwrenilenok. Al- tynjydan bolsa, pars taryhçysy bu şahyryň nagyşbendi sufistik ugrun wekilidigini ýörite görkezip- dir. Sufistik taglymatda «Nagyşbeýdiýa» ugruny esaslandyran Muhammet Bahaweddin Nagyşbendi (1318—1389) Buharada ýaşapdyr. Nagyşbendiçiligiñ merkezi Buh.ara bolupdyr. Akademik A. N. Samoýlo- wiçiñ barlaglarynyñ görkezişine görä, bu sufistik ugur Lebap türkmenleriniñ jemgyýetçilik aňyna uly täsir ýetiripdir. Eger şular ýaly delillere daýanyp, 1841-nji ýyldaky Gürgen gozgalaňyna Seýitnazar Seýdi ruhy ýolbaşçy bolupdyr diýsek, munuñ özi ha- kykata has golaý bolup görünýär.

Sözümiziñ soñunda bolsa, şeýle ýagdaýlary ýatla- SRMYZ gelýär. Bizde geçmiş döwrüñ görnükli söz se- .netkärleriii öwrenmekde berk prinsipler ýok. Ol ýa beýleki ussadymyz hakynda bir dissertasiýa ýazýarys- -da, ol gutarnykly öwrenildi hasap edýäris. Şol şa- hyrlary täze materiallaryň esasynda täzeden hem täzeçe öwrenmegi hyýalymyza-da getirmeýäris. Ýa bol- masa haýsydyr bir şahyryň ýubileýine taýýarlyk görüp başlanýar. Şol döwürde bu şahyryň ömür h,em döredijiligini öwrenmek işi birneme janlanýar. Niçikmi ýubileý dabarasý sowulýaram welin, soñ

şod şahyry ýatdan çykarýarys. Bizde belli-belli şahyr- lary kompleksleýin öwrenýän ylmy toparlar bara- da-ha diňe arzuw edilýär. Iň esasysy bolsa,. biz geç- miş şahyrlarymyzyň mirasyny tankydy tekstleriň esasynda öwrenemzok. Şeýdip hata üstüňe hata gidýär'. Ynha, Seýdini alyp göreliň. Orta Aziýa hatdatlyk sungatynyň taryhyny öwrenip, tutumly iş ýazan özbek alymy A. Myradow XIX asyrdan Seýitnazar Seýdi — Lebaby diýen juda ussat hatdadyň ýaşandygyny habar berýär. Diýmek, bu hatdat biziň Seýdimiz bblmaly. Eger Seýdişynaslarymyz ilkn şahyryň hatdatlyk ussatlygyny ymykly öwreneň, şondan soň hem onun poçerki boýunça golýazmalaryny ýygnap, eserleriniň tankydy tekstini düzen bolsadylar, onda ýokarky ýaly skyjynyň başyny, gäzüni aýlaýan pikirler asla-da peýda bolmazdy.

1988 ý.